



Dünya “Görüş”ü Olarak Savaş: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’ye ve Türkiye’den “Seyahat”ler

War as World“View”: Travels to and from Turkey in the Years of World War I

Mustafa Göleç* 



*Doç. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

ORCID: M.G. 0000-0002-4846-6630

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Göleç,

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: mgolec@fsm.edu.tr

Başvuru/Submitted: 27.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

01.11.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

05.12.2020

Kabul/Accepted: 27.12.2020

Atıf/Citation:

Golec, Mustafa. “Dünya “Görüş”ü Olarak Savaş:

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’ye ve

Türkiye’den “Seyahat”ler”. *Tarih Dergisi - Turkish*

Journal of History, 73 (2021): 215-247.

<https://doi.org/10.26650/iutd.758901>

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı modern dünyanın oluşumunda en kritik eşiklerden biridir. Ne yazık ki 1914-1918 arası döneme askeri, siyasi, iktisadi tarih perspektiflerinden bakıldığı kadar kültür perspektifinden bakılmamıştır. Dünya tarihindeki bu muazzam ölçekli sarsıntı kültürel ve zihinsel olarak dünyayı adeta formatlamıştır. Cephele bu büyük savaşın aslında görece küçük bir yüzüdür. Cephe ardındaki gerçeklikler çok daha yoğun ve karmaşıktır. Savaşın dünyayı dönüştürücü gücü yalnızca ateşten, baruttan, çelikten kaynaklanmaz. Daha çok insanın daha çok yer görmesi, dünyaya dair gözlemlerin artması, bilinmeyen insanlar ve coğrafyaların tanınması da savaşın dönüştürücü bir gücüdür. Harp yılları seyahatin eski biçimi ile sona erdiği ama yeni biçimler ve amaçlar doğrultusunda yeniden ortaya çıktığı, kitleleştiği bir zaman dilimi olmuştur. Harp gözlemleri, anıları, günlükleri fiziki ve beşeri coğrafyaya göndermelerle dolu olduğu için bunlar seyahat edebiyatının bir unsuru olarak görülebilirler. Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı’nı farklı biçimlerde tecrübe etmiş hanedan mensubu, devlet adamı, subay, asker ve sivillerin savaşa dair tanıklıkları kullanılarak savaşın sebep olduğu “seyahat”ler üzerinde durulmaktadır. Savaş nedeniyle artan kitlesel hareketliliğin, genellikle zorunlu “seyahat”lerin dünya bilgisi ve görgüsünü artırdığı öne sürülmektedir.

Anahtar sözcükler: Savaş, Seyahat, Birinci Dünya Savaşı, Seyahat Edebiyatı

ABSTRACT

World War I is one of the most critical thresholds in the formation of the modern world. Unfortunately, the period between 1914 and 1918 has not been viewed from a cultural perspective as viewed from the perspectives of military, political and economic history. This enormous quake in the world history has literally formatted the world culturally and mentally. Military fronts were actually a relatively small side of this great war. The realities behind the front were much more intense and complex. The transforming power of war is not merely caused by fire, gunpowder or steel. War is a transformative force because of increased observations about the world, recognition of unknown people and exotic geographies. The war years have been a period in which the travel ended with its old form, but re-emerged in line with new forms and purposes, and became massive. Since war observations, memories, logs are full of references to physical and human geography, they can be seen as an



element of travel literature. This study focuses on the "travels" caused by the war by using the testimonies of the dynasty members, statesmen, officers, soldiers and civilians who experienced the World War I in different ways. It is argued that the massive mobility that increased due to the war generally increased the world knowledge and manners.

Keywords: War, Travel, World War I, Travel Literature

Extended Abstract

The First World War is one of the founding events of the modern world. In World War I historiography, the causes and consequences of this great event have been written mostly from the perspectives of political and military history. The diplomatic crisis caused by the colonial rivalry of the nineteenth century, the armament race and the problem of nationalities were shown as causes of the war. However, this founding event is not only a political, military and diplomatic issue, but also the result and cause of mental, cultural and intellectual transformation, technological developments and social changes.

The period between 1914-1918 witnessed a unique transformation of human life in all its aspects in a very short time, changes which would normally be expected to take a very long time. Modern historiography also dwells on the dimensions of this transformation that remain outside the political and military aspects and are neglected in conventional historiography. Therefore, it is possible to look at the historiography of the war from the perspective of travel and at the historiography of travel from the perspective of war.

In this study, the relationship between war and travel phenomena is specifically evaluated over the travel experiences in the Ottoman domains and of Ottoman subjects between 1914-1918. By using the testimonies of the dynastic members, statesmen, officers, soldiers and civilians who experienced the First World War in different ways, the "travels" caused by the war are brought into focus. It is argued that increasing mass mobility caused by war, which are generally compulsory "travels", increased world knowledge and manners. It is claimed that war and travel are not as incompatible, irreconcilable and unthinkable together as it might seem.

The nineteenth century was a period when scientific and technical developments increased curiosity and knowledge about the world on the one hand and made it easier to travel around the world on the other. In this period, travel became widespread and the concept of tourism emerged. The First World War, which spread over more than four years and over vast geographies, ended this trend. States and armies have restricted freedom of movement. Declining economic welfare under war conditions and the loss of sense of security reduced the motivation to travel. On the other hand, the war period has also led to an unprecedented massive spatial mobility. In this article, it is argued that newspapers, propaganda publications,

military diaries, war memoirs, military reports can be accepted as kinds of travel literature with alternative readings. All these texts refer to physical and human geography suggesting that, rather than simply being interrupted during the war years, travel literature expanded and diversified and enriched in content.

In this study, the phenomenon of travel during the First World War is examined under four headings: olitical and diplomatic travels; military travels; culture, art, scientific research and information travels; compulsory travels of ordinary people. Reciprocal visits of members of the warring dynasties were the leading political and diplomatic travels. Emperors, kings and princes traveled to allied countries to improve their diplomatic relations. They went on domestic trips to renew the loyalty of their citizens. They visited the fronts to give morale to the military. These travels were followed by the travels of statesmen, high-level bureaucrats and parliamentarians. Generals from the allied armies made mutual headquarters visits.

It is the constant displacement of soldiers and low-ranking officers for military reasons that made the travel phenomenon massive in the World War I. Millions of soldiers took first theoretical and then applied geography lessons during the four-year war. They roamed not only in their own countries but also into other countries as combatants or captives. They went to places they wouldn't normally see. Some of these people kept diaries. Some of them wrote about the places they visited and saw in their memoirs. Some of them described the geographies they traveled around in their letters. As a result of all these observations and testimonies, the world became a much better known place when the war ended.

Culture, art, scientific research and information travels were another category of travel that had a significant share during the war years. These are the travels of professional journalists, poets, writers, painters, photographers, scientists and researchers who are taken to the fronts and behind the front lines so that they can explain the war to the masses. The impressions of these professionals in the places they visit, their writings and drawings have played an important role in increasing the knowledge of the world, as they reach a wider audience. In this way, people from different professions, gender and age groups have increased their knowledge and experience of the world. All these people have acquired knowledge and experiences that would otherwise not be possible in times of war.

Finally, the forced displacement of ordinary people is an important part of the travel phenomenon during the war years. These are the "travelers" of the war who left the fewest written witnesses behind them. Sometimes they migrated within one country and sometimes from one country to another. The 'travels' of these people were rarely written in their own words but often by soldiers who witnessed their migration. However, immigrant convoys have become one of the important sources of geography knowledge in the twentieth century.

All these travels, classified in four categories, replaced the tourist travels that were cut off with the outbreak of the war in 1914. The new forms of mass travel came to an end with the end of the war. The authoritarian and totalitarian regimes that rose in the interwar period have closed the borders and raised the barriers between the borders.

This study shows how, despite the enormous destruction and tragedy caused by the First World War, humanity enriched its knowledge and experience about the earth. During the war years, millions of people saw for the first time in other countries a wild animal, an exotic fruit, a production technique they did not know. Individual experiences first belonged to oral culture and gradually to written culture, spread and became permanent. The important sites of the war, such as Gallipoli, Galicia, Verdun, and other geographies, took place in the collective memories of people living in other continents. The Ottoman physical and human geography also became more accurately known. War made it possible to replace the prejudices in the minds of the elite and ordinary people with the ability of concrete sensation, observation and empathy. The same can be said for the physical and human geography knowledge of the Ottoman peoples about the rest of the world.

23 Haziran 1914'te, Avusturya-Macaristan Veliht Prensi Arşidük Franz Ferdinand, Viyana'dan bindiği trenle Ljubljana üzerinden Trieste'ye, oradan gemi ile Dalmaçya kıyılarına, nehir gemisi ile Neretva ağzından Hırvatistan içlerine ve yine trenle Bosna-Hersek şehirleri Ilıca'ya, Mostar'a ve nihayet 25 Haziran Perşembe günü öğleden sonra Saraybosna'ya varacağı yolculuğa çıkarken, bunun tarihin en trajik seyahati olacağını bilmiyordu. 28 Haziran Pazar günü, genç bir Sırp milliyetçisinin, Gavrilo Princip'in arşidük ve eşi Sophia Chotek'i öldüren ve dünyayı cehenneme çeviren kurşunlarından sonraki dört buçuk yılda, yeryüzü gezilesi görülesi bir yer olmaktan çıktı.

O günden önceki yüzyılda sanayi devriminin sonuçları, özellikle de buhar gücünün deniz ve demiryollarında kullanımı, seyahati siyasi, askeri ve iktisadi elitlerle profesyonel gezgin, kâşif, misyoner yahut arkeologların ayrıcalığı olmaktan çıkarmıştı. Turizm kelimesi yüzyıl başında önce İngilizce, sonra Almanca sözlüklere girmişti. Avrupa'daki popüler destinasyonların rehberleri defalarca basılan ve çok satılan kitaplardı ama "turist" hala nadir bir tipti. Avrupa'da aristokrat sınıfın ve yüksek burjuvazinin dünyaya duyduğu merak ve iştahın arttığı bir zamanda, geçmişte düşünölemeyecek kadar hızlı, daha ucuz, "daha konforlu ve risksiz seyahat, turizmi gelecek vaat eden bir endüstriye dönüştürecek gibiydi. Ancak beklentiler boşa çıktı, 1914'te patlak verdiğinden kısa bir süre sonra umulandan çok daha uzun ve tahripkâr olacağı anlaşılan "Büyük Savaş" bu gidişatı durdurdu, neredeyse yarım asır süren uzun bir kesintiye uğrattı. Winfried Löschburg'un seyahatin kültürel tarihini anlattığı eserinin, aşağı yukarı bu dönemde, Mayıs 1914'te, Cook Seyahat Acentesi'nin Viyana şubesince düzenlenen ilk otobüs turu ile sona ermesi anlamlıdır.¹

Ne var ki, turizmin fiilen sona erdiği 1914 yazı, seyahatin tarihi açısından ihmal edilemeyecek kadar zengin, dolu dolu bir dört yılın da başlangıcıydı. O zamana kadar bilgi veya macera peşindeki "profesyonel" seyyahlarla siyasi ve ekonomik seçkinlerin ayrıcalığı olan "seyahat", milyonlarca insanın zorunlu deneyimi oldu, görülmedik ölçüde kitleleşti. Silahaltına alınan milyonlarca insan savaş çıkmasa adlarını bile duyamayacakları yerleri gördüler. Bunlardan bazıları, bir cepheden diğerine aylar süren yolculuklarını, günlüklerinde "seyahat" olarak tanımlayabildiler. Ne yazık ki bu "seyahat"lerin kitleleşme niteliği ve geniş coğrafyalardaki karalar ve denizlere yayılmış olması öznel deneyimleri görünmezleştirdi. Harp tarihi yazımında bu insanlar sayılara, mekânlar haritada soyut çizimlere indirgendi. Oysa ne kadar büyük kalabalıklardan söz ediyor olursak olalım, tek tek bireyler somut mekânları birbirlerinden farklı olarak deneyimlediler. Adı sanı duyulmamış coğrafyalardan, bilhassa harp sahaları olan kasabalar, ovalar ve nehirlerden yüz milyonlarca insan harp havadisleri vesilesiyle haberdar oldu. Trajik dört buçuk yıl milyonlarca insan için uygulamalı, yüz milyonlarcası için de teorik coğrafya dersi gibi oldu.

1 Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Dost Yay., Ankara, 1998, s. 143.

Bu çalışmada savaş ve seyahat olguları arasındaki ilişki spesifik olarak 1914-1918 yılları arasında, Osmanlı coğrafyasında veya Osmanlı tebaasınca yaşanmış deneyimler üzerinden değerlendirilecek, bu iki kavramın ilk akla getirdiği kadar uyumsuz, uzlaşmaz, bir arada düşünülemez olmadığı gösterilecektir. Clausewitz’e gönderme ile söyleyecek olursak bu yazının önermesi şudur: Savaş seyahatin farklı nedenler yüzünden yahut başka amaçlar için sürdürülmesidir.

Gerçekten de savaş devletlerin olağanüstü tedbirlere başvurduğu bir hadisedir ve bu olağanüstü tedbirlerden biri normal zamanlardaki nüfus hareketliliğine getirilen sınırlamalardır. Savaşta seyahat özgürlüğü devletler ve ordular tarafından kısıtlanır. Seyahat motivasyonu, refahın azalması, emniyet duygusunun kaybı ve yolculukta konfor beklentilerinin düşmesine paralel olarak, dibe vurur. Seyyahlar, rehberler, turist gemileri ve trenler, acenteler sahneden çekilir. Keşif gezilerine, arkeolojik kazılara, hatta rutin hac yolculuklarına ara verilir. Ne de olsa turizm krizlere duyarlı bir sektördür. Öte yandan yine savaş başka biçimlerde de olsa seyahat olgusunu diriltir ve hiç olmadığı ölçüklere varıran bir hadisedir.

Modern “topyekûn savaş”, barış zamanlarında düşünülmecek boyutlarda bir insani hareketliliğe yol açtı. Siyasilere ve diplomatlar, asker kalabalıkları ve ne yazık ki kimi sivil halk kitleleri Birinci Dünya Savaşı’nı evlerinde değil yollarda deneyimlediler. Yollardaki bu insanların pek azının eli kalem tutuyordu ama sadece onların yazıp artlarına bıraktıkları bile savaş zamanında gezi-seyahat edebiyatının kesintiye uğramak bir kenara, hacim kazandığını ve içerik olarak da çeşitlenip zenginleştiğini iddia etmek için yeterlidir. Bu iddianın içini doldurmak üzere bu yazıda özellikle harp anılarının satır aralarına gezi edebiyatının bir biçimi olarak bakılacaktır. Birinci Dünya Savaşı yılları boyunca dışarıdan Osmanlı coğrafyasına gelen ya da Osmanlı uyruğu olup yurtdışına giden önce hanedan mensubu, devlet adamı ve generallerin; ikinci olarak aydınlar, sanatçılar ve gazetecilerin; üçüncü olarak da sıradan insanların genellikle rütbesiz askerlerin ama aynı zamanda sivil halktan erkek, kadın ve çocukların “seyahat” deneyimleri incelenecektir.

Siyasi ve Diplomatik Seyahatler

Meşum suikastten iki hafta sonra, 6 Temmuz 1914’te, savaş bulutları ufukta görünmüşken Alman İmparatoru Wilhelm SMY Hohenzollern yatı ile yirmi günlük bir Norveç fiyortları seyahatine çıktı. Alman genelkurmay başkanı ve donanma bakanı da tatildeydiler ve imparator onları çağırılmaya bile gerek görmedi.² Bu bir monarkın, önceki yüzyıldaki anlamı ile son “rutin seyahat”i idi. 1914-1918 yılları, harbin sonunda imparatorlukları yıkılacak ve kendileri de taht ve taçlarını kaybedecek olan hanedanların ve mensuplarının başka biçimler, araçlar ve amaçlarla ama hiç olmadıkları kadar çok yollarda oldukları ve seyahatler dolayısıyla hiç olmadıkları kadar görünürlük kazandıkları bir dönem oldu. Krallar ve prensler zamanın basın

2 John Keegan, *The First World War*, Vintage Canada, Toronto, 2000, s. 53-54.

yayın organlarına ve propaganda broşürlerine sıkça diplomatik ziyaretlerde, tebaalarının arasında veya cephede askerleriyle beraber iken görüntü verdiler. Savaşan hanedanların mensupları, müttefikleri ile iyi ilişkilerini geliştirmek, savaşın ağır yükü altında ezilen sivil vatandaşların sadakatini tazelemek ve harbin acılarını en yoğun biçimde ateş hattında tecrübe eden askerlere moral vermek için seyahat ettiler.

Kayzer Wilhelm muhtemelen bu konuda rakipsizdi ama kesinlikle yalnız değildi. Düşman ya da müttefik, diğer hanedanların mensupları da çeşitli vesileler icat ederek cepheleri gezdiler.³ Wilhelm Alman ordularının işgal ettikleri ülkelerde ve şehirlerde, Polonya’da, Litvanya’da, Riga’da askeri mntıklararı bir yirminci yüzyıl fatihi edası ile dolaştı. Kayzer müttefik ülke başkentlerini ve elbette İstanbul’u da ziyaret etmeyi ihmal etmedi. Sofya üzerinden 15 Ekim 1917’de kalabalık maiyetiyle İstanbul’a gelen kayzer, padişah ve devlet ricali tarafından Sirkeci Garı’nda büyük bir törenle karşılandı. Aynı akşam Dolmabahçe Sarayı’nda şerefine akşam yemeği verilen imparator, ertesi gün resmi temaslarda bulundu⁴ ve sonraki günlerde İstanbul’un tarihi yerlerini gezdi. Wilhelm’in gezdiği yerler arasında Ayasofya Camii ile Fatih Camii’nin yanısıra kendi yaptırdığı Alman Çeşmesi ile II. Mahmut Türbesi karşısında inşası düşünülen Türk-Alman Dostluk Yurdu da vardı. İmparator İstanbul’daki şehir içi gezilerini müteakip Yavuz zırhlısı ile Çanakkale’ye giderek muharebe alanlarında, hem deniz hem de kara harplerinin cereyan ettiği bölgelerde inceleme gezisi yaptı.

Daha alt düzey hanedan üyeleri de müttefikler arası diplomasi çerçevesinde İstanbul’u ziyaret ettiler. Franz Joseph’in ölümünden sonra tahta çıkan yeni Avusturya imparatoru Karl’ın küçük kardeşi Arşidük Max, 1917 Şubat’ında, “Kayzer”in tahta çıkışını bildirmek gerekçesiyle İstanbul’a geldi. Arşidük en üst düzey protokolle ağırlandı ve padişah tarafından da kabul edildi. Aynı yılın Eylül ayında bu sefer Arşidük Hubert Salvator İstanbul’a geldi. Arşidük İstanbul’daki ziyaretlerden sonra Filistin, Kudüs ve Sina cephelerini gezdi. Nisan 1918’de ise Habsburg hanedanının üst düzey hanımları, Arşidüşes Maria Theresa ve Kontes Bardi maiyetleri ile İstanbul’a geldiler ve kaldıkları süre içerisinde İstanbul’u gezip şehirdeki Avusturya-Macaristan birliklerini ve hastanelerini ziyaret ettiler. Mayıs ayı sonunda bu sefer Avusturya-Macaristan imparatoru Karl üst düzey devlet adamları ve generallerin de bulunduğu heyetiyle İstanbul’daydı. Sirkeci Garı’nda Karl’ı padişah, veliaht, şehzadeler, sadrazam ve nazırlar ile kordiplomatiğin bulunduğu kalabalık bir heyet gösterişli bir törenle karşıladı.⁵

3 İngiliz subay E. D. Swinton anılarında Temmuz 1915’te Majesteleri Prens Arthur’un Fransız orduları karargâhına ziyaretlerini anlatır. Prens’in seyahat sebebi cesur müttefik subay ve askerlerine kral adına nişan ve madalyalar takdim etmektir. E. D. Swinton, *A Year Ago / Eye-Witness’s Narrative of the War*, Edward Arnold, London, 1916, s. 162.

4 Kayzer’in Velihaht Vahdeddin Efendi’ye ve Sultan Reşad’ın kayzere takdim ettiği hediyeler hakkında bkz. İlon Baytar, “Kaiser II. Wilhelm’in İstanbul’a Üç Ziyareti ve Hediyeler”, *İki Dost Hükümdar / Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm*, TBMM Milli Saraylar Daire başkanlığı Yay., İstanbul, t.y., s. 79.

5 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1990, s. 265-266, s. 274, s. 310, s. 311-312.

Ömrünün son demlerini sürmekte olan padişah Mehmed Reşad, ne kayzere ne de imparatora iade-i ziyaretlerde bulunabildi. Bu vazifeyi onun adına veliaht ve diğer şehzadeler ifa etti. Şurası açıktır ki, II. Meşrutiyet döneminde, rejimin mahiyeti gereği, Osmanlı hanedanı mensupları muadilleri kadar sahnede görünmediler. Yine de veliaht ve şehzadelerin harp senelerindeki seyahatleri kamusal hadiseler oldu. 21 Kasım 1916'da ölen Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in cenazesi dolayısıyla Veliaht Mehmed Vahideddin 27 Kasım'da Sirkeci Garı'ndan trenle yola çıktı. Veliaht Viyana'daki temaslarından sonra Budapeşte'ye geçti ve Peşte hastanelerindeki yaralı Türk askerleri ziyaret etti. Veliahtın son durağı bir diğer müttefik başkent Sofya idi.⁶ Mehmed Vahideddin ertesi yıl, Kayzer Wilhelm'in İstanbul ziyareti sırasında ve sonrasında vuku bulan davetlerine padişah namına icabet etti. 15 Aralık 1917'de başlayan bu seyahatte Sofya, Budapeşte, Viyana üzerinden Münih'e varıldı. Alman genel karargâhının bulunduğu Bad Kreuznach'a varan heyet Batı cephesindeki harp sahaları yakınlarında incelemelerde bulunmak üzere Strazburg'a hareket etti. Heyete burada otomobillerle şehir turu yaptırıldı ve yine otomobillerle siperler gezdirildi. Alman cephesinin en ileri hatlarının bulunduğu Colmar'a gidildi. Bundan sonra heyet Mannheim, Mainz, Koblenz, Köln, Dusseldorf şehirlerinden geçerek Krupp silah fabrikalarının bulunduğu Essen'e geldi. Veliaht ve beraberindekiler seyahatin sonraki on gününü Berlin'de geçirdiler.⁷

Şehzade Abdürrahim ve Şehzade Osman Fuat Efendiler de 4 Ocak 1917'de Galiçya'da bulunan Türk kolordusu karargâhı ve 19. Tümen'e bir moral ziyareti gerçekleştirdiler.⁸ Üç ay kadar sonra, 10 Nisan 1917'de, Şehzade Mehmed Ziyaeddin Efendi riyasetinde bir Osmanlı delegasyonu padişah namına İmparator Wilhelm'e bir kılıç takdim etmek üzere tren ile İstanbul'dan ayrıldı. Heyet Berlin'deki resmi temaslardan sonra batı sınırında Alman orduları genel karargâhının bulunduğu Bad Kreuznach'a, oradan da Strazburg ve Brüksel'e gitti ve 21 Nisan'a kadar buralarda inceleme ve çeşitli ziyaretlerde bulundu.⁹

Devlet adamları ve parlamenterler, tıpkı hanedan mensupları gibi, Cihan Harbi seneleri boyunca müttefik ülkeleri sıklıkla ziyaret ettiler ve harbin fiilen cereyan ettiği birbirine

6 Ruhut Alp, *Osmanlı Devleti'nde Veliahtlık Kurumu (1908-1922)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 266-270. Gezi hakkında bkz. Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yay., İstanbul, 2004, s. 239-244.

7 Alp, a.g.e., s. 271-282; Simavi, a.g.e., s. 247-254.

8 M. Şevki Yazman, *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008, s. xxiv. Şu kaynakta Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin de Galiçya cephesini ziyaret ettiği belgelenmiştir: Danuta Chmielowska, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Galiçya'da Mücadele Eden Osmanlı Askerleri 1916-1917", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2015, s. 171.

9 Mehmet Korkmaz, "Sultan Mehmed Reşad'ın Oğlu Şehzade Ziyaeddin Efendi (1873-1938)", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, 2008, s. 154

uzak cepheleri gezdiler.¹⁰ 20 Temmuz 1914'te, yani savaşın fiilen patlak vermesine bir hafta kala, Fransa cumhurbaşkanı Poincare ve başbakanı (aynı zamanda dışişleri bakanı) Viviani üç gün sürecek resmi temaslarda bulunmak üzere uzun bir deniz yolculuğu sonunda müttefik Rusya'ya vardılar.¹¹ Bu büyük savaş öncesi uluslararası ilişkiler düzenindeki siyasi - diplomatik ziyaretlerin sonucusu, sadece müttefikler arasında ya da muharipler ile bîtarafklar arasında gerçekleşebilen savaş zamanı resmi seyahatlerinin ise ilkiydi.

1914 yazında harbin patlak vermesiyle muharip ülkeler arası diplomatik ilişkiler kesildi, buna karşılık müttefiklerle olağanüstü yakınlıklar tesis edildi. Sonraki dört yıl boyunca müttefik devlet adamları ve parlamenter heyetleri birbirlerine karşılıklı ziyaretlerde bulundular. Devletler bu ziyaretleri müttefikler arası hukuku güçlendirmek, ittifaklarına sadakat ve güven sağlamak için fırsat olarak görüyorlardı. Siyasi ve diplomatik temaslarda yetinilmiyordu. Müttefiklere güven vermenin ve düşmanlara korku salmanın bir vesilesi olarak, hammadde ve enerji kaynakları açısından sahip olunan zenginlikler, mesela maden ocakları veya silah fabrikaları madenci yahut işçi kıyafetleri giydirilmiş müttefik devlet adamlarına gezdiriliyordu.

Türk tarafından müttefik Almanya'ya en üst düzey resmi ziyaretler Sadrazam Talat Paşa tarafından gerçekleştirildi. Talat Paşa'nın Nisan 1917'deki Berlin gezisinin diğer durakları öbür müttefikler Avusturya ve Bulgaristan'ın başkentleriydi. 1 Ocak 1918'de Brest Litovsk görüşmeleri sürerken Talat Paşa bir kez daha Berlin'e doğru yola çıktı. Paşa müzakereler devam ederken bir ara Varşova'ya da gitti ve orada temaslarda bulundu.¹² 1918 Eylül'ünde bir kere daha Berlin'e giden Talat Paşa Almanya'daki Müslüman esirler için Berlin yakınlarındaki Wünsdorff-Zossen'de kurulan esir kampını ziyaret etti. Savaş boyunca Berlin'e gelen Osmanlı heyetleri bu esir kampına uğramayı adet edinmişlerdi. Talat Paşa'nın sadrazam olarak Berlin'i son ziyareti bayrama denk geldi. Bayram namazını Müslüman esirlerle birlikte bu kampta kılan¹³ Talat Paşa, dönüşünde Sofya'ya da uğradı.¹⁴

Müttefik ülke parlamentolarından mebuslar da harp seneleri boyunca karşılıklı seyahatler gerçekleştirdiler. İttifak ordularının işgali altındaki bölgelerden ya da itilaf devletleri

10 Temmuz 1915'te Prens Arthur'un hemen arkasından müttefik ordular genel karargâhı Britanya Başbakanı Asquith ve Savaş Bakanı Kitchener tarafından da ziyaret edildi. İkili iki gün karargâhta kalıp Britanya cephelerini ve harp sahasını teftiş ettiler. E. D. Swinton, a.g.e., s. 163. Churchill de seleflerinin yolunu takip etti. Şubat 1918'de Winston Churchill ziyaret ettiği harp sahalarından eşine yazdığı mektupta, ölüme orada cenaze levazimatçılarının baktığı gibi bakıldığını, olağan ve pek korku vermeyen bir şey gibi görüldüğünü söylemişti. Martin Gilbert, *Churchill*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013, s. 454.

11 Leonard V. Smith vd., *France and the Great War 1914-1918*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2003, s. 26.

12 Hasan Babacan, *Mehmet Talât Paşa 1874-1921*, TTK Yay., Ankara, 2005, s. 155-163.

13 Sinan Kunalalp, "Osmanlı İmparatorluğu ve Müttefikleri: Yumuşak Güç Diplomasisi Örneği", *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2014, s. 48 ve s. 51.

14 Talat Paşa Bulgar cephesinin çöküşünü Sofya'da, ilk ağızdan, Bulgar yetkililerden öğrendi. Bkz. Hasan Babacan, a.g.e., s. 171.

egemenliğindeki bölgelerden temsilciler de bu gibi siyasi ve diplomatik ziyaretlerde bulunuyorlardı. İttihatçıların ünlü gazetecisi Hüseyin Cahit Bey, savaş yıllarında Osmanlı Mebusan Meclisi'nin birinci başkan vekili sıfatıyla, Alman mebuslarından oluşan bir kurulun İstanbul ziyaretleri ertesinde, bir grup mebusla birlikte Almanya'ya iade-i ziyarette bulundu. Ziyaret Çanakkale Savaşı ertesinde yani Osmanlı'ya saygı ve sevginin Almanya'da çok arttığı bir zaman diliminde gerçekleşti. Hüseyin Cahit Bey'in anlattığına bakılırsa ziyaret bir peri masalını andırır görkem ve gösteriş içinde vuku buldu. Heyet Alman kentlerinde halkın "akıl ve hayale sığmayacak içten alkışlarına, iyi karşılamlarına" mazhar oldu. Hüseyin Cahit Bey anılarında bu gibi ziyaretlerin işlevleri üzerinde de durmuştur. Ona göre Almanlar Osmanlı mebuslar heyetini "Alman kamuoyunu avutmak, halkta savaşa karşı hevesi canlandırmak için bir araç" saymışlardı. Yani müttefik bir ülkenin temsilcileri bir ülkenin kendi iç kamuoyunu etkileme vasıtasıydı. İkinci olarak bu gibi geziler müttefiklere güç ve kudretlerini sergilemenin, ittifak ilişkisini güçlendirmenin vasıtası olarak bir gösteriydi. Bu yüzden mebuslar endüstri tesislerine götürülmüş, silah fabrikalarının, tersanelerin çalışmaları mebusların nazarı dikkatlerine sunulmuştu: "Alman hükümeti bize Almanların son ve kesin yengilerine içimizde bir inanç yaratmak isteğini de güdüyorlardı. Onun içindir ki Essen'e kadar götürdüler. Krupp fabrikasını saatlerce gezdirdiler. Gözlerimize gözlük takarak erimiş demirlerin dökülmesini seyrettirdiler. Kiel'de ik küçük denizaltı göstererek fısıldadılar: 'Bu sizin içindir!'"¹⁵ Düşman ya da müttefik, bakan gözler için harp sanayii ve teknolojisinden daha müessir bir şey yoktu.

Harp yılları boyunca devlet adamları kendi ülkeleri içinde de siyasi seyahatler yaptılar. Bu seyahatlerde amaç görmek kadar, belki ondan çok, görünmekti. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili sıfatıyla Enver Paşa'nın 1916 senesi başında Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasına yaptığı gezi bunun çarpıcı bir örneğiydi. Enver Paşa gittiği yerlerde büyük merasimlerle karşılandı. Askeri ve mülki erkânın yanısıra eşraf ve ulemeden kimselerle görüştü. Askeri birlikleri ve istihkâmları teftiş etti. Okulları, hastaneleri ziyaret etti. Açılışlar yaptı. Bir takım dini ziyaretgâhlara da uğradı. Kudüs'te Muallak Taşı ve Mescid-i Aksa'yı, Davut Aleyhisselam kabri ile Kıyame Kilisesi'ni ziyaret etti. El Halil ve Beytüllahim'de kutsal mekânları gördü. Bilahare Amman'dan trenle Medine'ye gitti. Mescid-i Nebevi'yi, Ravza-i Mutahhara'yı, Cennetü'l-Baki kabristanını ziyaret etti. Paşanın seyahati Arapça yayınlanan yerel gazetelerde geniş yer buldu.¹⁶ Basın yayın organlarının tabii olarak hanedan mensupları ve devlet adamlarının seyahatlerine ilgi göstermesi, bu seyahatlerdeki izlenimlerin sadece seyahate katılanların deneyimi olarak kalmamasına yol açtı. Gazeteler, mecmualar ve kartpostallar bu siyasi seyahatlerin rotasını, gidilen şehirleri, ziyaret edilen mekânları geniş kitlelere gösterdiler. Buralara gitmeyen, gidemeyecek olan kitleler, göremeyecekleri, belki haberdar bile olamayacakları şehirleri bu seyahat haberlerinde görüp tanıdılar.

15 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1976, s. 229.

16 Bu seyahat hakkında bkz. Kürt Muhammed Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2007.

Askeri Seyahatler

Uzun harp senelerinde seyahati kitlesel bir edim haline getiren asıl faktör, üniforma altındaki subaylar ve rütbesiz askerlerin askeri gerekçelerle sürekli yer değiştirmeleriydi. Sayıları milyonlarla ifade edilen askerler kendi ülkelerini uçtan uca dolaştılar. Yine milyonlarca asker muharip ya da esir olarak tebaası oldukları devletlerin sınırları dışına çıktılar, müttefik ya da düşman ülke topraklarını adımladılar. Osmanlı coğrafyasının güneyi, doğusu ve batısı dünyanın dört bir tarafından (Avrupa, Asya, Afrika ve Avustralya) toplanmış itilaf askerlerinin ayakları altında ezildi. Müttefik Alman ve Avusturya askerleri Osmanlı ordusu hizmetinde Osmanlı coğrafyasında seyahat ettiler. Osmanlı askerleri de savaş seneleri boyunca Almanya, Avusturya, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan, Macaristan, Polonya, Rusya ve İran topraklarını gördüler.

Müttefik devletler ordularına mensup asker ve subaylar farklı cephelerde silah arkadaşlığının gereğini birlikte yerine getirdiler. Komuta kademeleri karşılıklı olarak genel karargâh ziyaretleri yaptılar. Bunun dışında askeri heyetler cepheleri ziyaret ettiler, gözlem ve incelemelerde bulundular, askeri ilişkileri güçlendirmenin yanısıra bu gezilerde bilgi ve tecrübe aktarımı sağladılar.

Harp seneleri boyunca müttefik orduların üst kademeleri arasında iletişim karşılıklı askeri ziyaretlerle sürdürüldü. Almanların Doğu cephesinde önemli hizmetler veren, Sırbistan ve Romanya'yı savaş dışı bırakarak Almanya ile müttefiki Osmanlı Devleti arasında kara bağlantısının kurulmasını sağlayan generali August von Mackensen de Mart 1916'da Edirne ile İstanbul'u ziyaret etti ve buralarda teveccühle karşılandı.¹⁷ 1916 yılının yaz aylarında, ittifak ordularının Rus taarruzu karşısında zor duruma düşmeleri, özellikle Avusturya ordularının adeta çöküşü sonrasında, Enver Paşa Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerini ziyaret etti. Heyeti Viyana ve Lemberg üzerinden cepheye ulaşan Enver Paşa, bu seyahatinde Alman kayzeri Wilhem, Bulgar kralı Ferdinand ve veliaht prensi Boris, geleceğin Avusturya imparatoru Karl, Avusturya-Macaristan genelkurmay başkanı General Conrad von Hötzendorff ve Alman generaller Hindenburg ile Ludendorff gibi üst düzey müttefik yetkililerle görüştü.¹⁸

Alt düzey komutan ve subaylar için esas olan ise müttefik orduların savaştığı cepheleri görmektir. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan askeri ataşesi Pomiankowski, Enver Paşa'nın

17 Edirne'de o zaman tabur yaveri olarak görev yapan İ. Hakkı Bey Mackensen'in ziyaretiyle ilgili şunları yazar: "Bugün 23 Mart 1916. Dünden beri Makenzen'i karışılama işine hazırlandık. Galiba şehir daha önce hazırlandı, Alman ve Türk bayraklarıyla süslendi. Biz de yer yer askeri topluluklarla selam durduk... Öyle ya, bu yolun açılışı cephede bile bizi sevindirmişti... Makenzen'i, Balkan yolunu açtığından dolayı, bütün halk ile birlikte selamladık, minnettarlığımızı gösterdik. O da bir at üzerine binmiş, bizim hudutta ta misafir kalacağı yere kadar bu alkış tufanı arasında geçti, gitti." İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara / Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2003, s. 221-222.

18 Bu seyahatin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Pomiankowski, a.g.e., s. 205 vd.

Çanakkale Savaşları ertesinde buradaki kolordu ve tümenlerin dağıtıldığı Asya'daki cepheleri teftiş seyahatine bir müttefik ülke subayı olarak refakat etti. Ataşe bu seyahatteki ilginç gözlemlerini kaleme de aldı. Savaştan önce Türkiye'de İstanbul dışında (bu da İstanbul'u, varlıklı Türkler ile diplomatların kullandıkları Boğazdakiyalılara bağlayan hattan ibaretti) otomobile gidilecek tek yol bulunmadığını yazan Pomiankowski, geçtikleri yolların ekserisinin Enver Paşa veya diğer ordu kumandanları için özel olarak yapılmış olduğunu yazdı. Son derece yoğun program boyunca heyet günde 300 ilâ 400 kilometre yolu otomobile kat etti.¹⁹

1917 Ağustos ayında ataşe Pomiankowski yirmi Türk subayını Avusturya-İtalya harbinin cereyan ettiği Isonzo cephesine götürdü. Aralarında III. Ordu komutanının da bulunduğu Türk askeri heyetinin gezisi on dört gün sürdü.²⁰ Heyette bulunan subaylardan biri Binbaşı İzzeddin'in (Çalışlar) günlüğüne bakılırsa seyahat askeri temaslardan ibaret değildi. Binbaşı İzzeddin günlüğünde tren penceresinden seyrettiği Balkan şehirlerini, kasabaları, köyleri, yolları, tarlaları tasvir etti. Sırbistan'ı Bulgaristan'dan daha güzel ve ileri buldu. Macaristan ve Avusturya'da güzergâh daha göz alıcıydı. Baden'i mükemmel bir sayfiye olarak takdir etti. Trieste'deki bağ ve bahçeleri beğendi. Gezdiği yerlerdeki ticari hareketliliği gözlemledi. Plajlarda kadın ve erkeklerin beraber ve yan yana olmasını garipsedi. Geçtiği yerlerin etnik kompozisyonu ve halklarının konuştuğu dilleri not etti. Günlükten askeri heyetin temas ve incelemelerden kalan vakitlere çevre gezilerini sıkıştırdığı anlaşılmaktadır: "Gelir gelmez Trieste rıhtımında yaptığımız gezinti de ayrıca güzel bir anı oldu... Öğle yemeğinden sonra arabayla Ladsberg civarında ve yarım saat mesafede bulunan mağaralara gittik. Doğanın güçlü elleriyle oluşturduğu eşsiz eserlerden biri. Stelaktik ve stelakmitler çok güzel oluşmuş. Hayal edilemeyecek güzellikte renkler çıkmış... Barış zamanında mağaraya senede 50-60 bin ziyaretçi gelmiş. O sebeple civarındaki şehirde de birçok otel var."²¹ Binbaşı İzzeddin seyahat vesilesiyle küçük çaplı alışverişi de ihmal etmedi. Bir akşam operaya gitti ama lisan bilmediğinden pek etkilenmedi. Viyana'da Schönbrunn Sarayı'nı gördü. Viyana Kuşatması'nın başarısızlığını hatırlatan Türkenschanzpark'a gitti. Hayvanat ve botanik bahçelerini gezdi. İlk defa Viyana'da bir fil gördü: "Sıcak iklimlere mahsus bitkileri aynı sıcaklıkta, camedânlar içinde yaşıyorlar. Hayvanlardan da bilhassa filler dikkat çekici. İlk defa görüyorum."²²

19 Pomiankowski, a.g.e., s. 175. Tarafsız ülkelerden askeri heyetlerin, ataşemillerlerin ziyaretleri ve hatta cephelelere götürülmesine de bu bağlamda değinilmelidir. Bu heyetler savaşın gidişatını yerinde görmek, böylece belki gelecek stratejilerini belirlemek arzusunda idiler. Evsahibi ülkeler de bu ziyaretleri önemsiyorlardı çünkü muhatapları ile iyi ilişkilerinin geliştirmenin ötesinde, cephedeki durumu göstererek onları kazanmaya yahut hiç olmazsa tarafsız kalmaya ikna edebilirlerdi. İsveç her daim müttefiklerle iyi ilişkiler içinde bir tarafsız memleketti. Rusya'ya karşı kaygıları vardı ve buna karşılık Rusya'nın da ittifak devletleri ile iyi ilişkileri dolayısıyla kendisine karşı bir miktar ihtiyat ayırmak zorunda hissettiği bir tarafsız memleketti. Çanakkale Savaşları sırasında İsveçli bir askeri heyet Gelibolu'daki Türk cephesini ziyaret etmek talebi ile İstanbul'a gelmişler, son derece iyi karşılanan bu subaylar cephelelerde gezdirilmişlerdi. Ziyaretin ardından İsveç İstanbul'a bir askeri ataşe tayin etmişti.

20 Pomiankowski, a.g.e., s. 270.

21 İzzeddin Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 334-335.

22 Çalışlar, a.g.e., s. 338.

Büyük Harp seneleri daha alt rütbeli subaylar için de dünyanın küçüldüğü bir zaman dilimiydi. 1917’de, on sekiz yaşında Kuleli’den mezun olan telgraf zabiti İhsan (Aksoley), savaşın yarattığı seyahat hareketliliğinin ilginç örneklerinden sadece biriydi. Evi Selimiye’de ve ilk görev yeri de Selimiye Kışlası olan Teğmen İhsan’ın ilk İstanbul dışı tayini, artık Osmanlı toprağı olmayan ve imparatorlukla kara bağlantısı bile kalmamış olan Fizan’a çıktı. Teğmen İhsan’ın savaş şartları altındaki Kuzey Afrika yolculuğu, yakın geçmişteki Fizan sürgünlerinin yolculuklarından çok farklıydı. Denizlerin ittifak askeri gemileri ile yolcu gemileri için son derece güvensiz olduğu bir zamandı. Sirkeci’den kalkan bir trenle, Sofya ve Belgrad’da kısa vakitler geçirerek Budapeşte’ye varan İhsan burada iki gün, Viyana’da da beş gün kaldıktan sonra Adriyatik körfezinin kuzeyinde, Trieste’nin güneyindeki bir Avusturya deniz üssü olan Pola’ya ulaştı. Teğmen İhsan Pola’da U-73 numaralı bir Alman denizaltısına binerek Afrika yolculuğuna çıktı. İçeride gece gündüz fark edilmiyordu ama kaptan kulesinden gördüğü Dalmaçya sahilleri oldukça güzeldi. Ragusa’da (Dubrovnik) sahile çıktıklarında bir Müslüman Türk subayı olarak yerli halktan Müslümanlar tarafından pek güzel ağırlandı ve gezdirildi. Denizaltı ile yolculuk manzaralı bir seyahat değildi belki ama kesinlikle maceralıydı: Otranto boğazından geçip Sicilya ve Malta sahillerinde av aradılar. Malta’da tayyare bombardımanından kurtuldular. Nihayet Kasr-ı Ahmet sahilinden Trablusgarp’a çıktılar. Mondros Mütarekesi sonrasında Kuzey Afrika’da bulunan Osmanlı subaylarının İtalyanlara teslim olmaları emredilince İhsan’ın altında görev yaptığı Afrika gruplar kumandanı Şehzade Osman Fuat Efendi ve komutasındaki subaylar bu emri yerine getirmek istemediler. Büyük bir deve kafilesi, altı aylık su ve yiyecek ile Büyük Sahra’yı geçmeyi ve Gine körfezindeki bîtaraf İspanyol bölgesine varmayı planladılar. İklim ve coğrafya bu planı son derece riskli kılıyordu. Birinci Dünya Savaşı seneleri pek çok tasarlanmamış seyahatin gerçekleştiği, planlanmış pek çoğunun ise akim kaldığı bir zaman dilimiydi. Osmanlı subayları Tunus sınırında Fransızlarla harp halinde olmadıklarından orada enterne olmayı ve barış imzalanana kadar orada kalmayı tasarladılar. Uzun bir yolculuktan sonra Gıryan, Yifrin ve Nalut üzerinden Tunus sınırında Fransız karargâhına vardılar. Talepleri reddedildi ve İtalyanlara teslim olmaları bildirildi. Trablusgarp’a götürüldüler. Bir süre sonra İskiya adasında ikamet etmelerine, Kapri ile Napoli arasında serbest gezebilmelerine müsaade edildi. İhsan, anılarında “İskiya adasında adeta milyoner ve çok muteber turistler gibi yaşadık” diye yazdı.²³ 1919 sonbaharında İtalyanlar Türk subaylarının İstanbul’a dönmelerine izin verdiler. Teğmen İhsan’ın Brindisi’den bindiği vapur iki yıl önceki denizaltı yolculuğuna benzer bir güzergâh izledi ve genç teğmen Adriyatik körfezinde, Otranto boğazında, Malta civarında anılarını tazeledi.

Savaş sırasındaki askeri seyahatler bağlamında üzerinde özel olarak durulması gereken bir husus da müttefik devletler hizmetine yahut emrine giren subaylar ve askerlerin yol

23 İhsan Aksoley, *Teşkilat-ı Mahsusa’dan Kuva-yı Milliye’ye*, Timaş Yay., İstanbul, 2009, s. 99.

deneyimleridir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında on beş bin Alman subay ve askeri Osmanlı Devleti hizmetine girdi.²⁴ Harp seneleri boyunca, başta Liman von Sanders, Osmanlı hizmetinde çalışan Alman generaller, subaylar ve askerler imparatorluk coğrafyasının dört bir yanını gezdiler. Pek çok subay ve asker kendi vatanlarından uzakta ama fedakâr müttefikler olarak kendilerini evlerinde hissettikleri ikinci bir vatanda öldüler. General Feldmareşal Baron von der Goltz Paşa 19 Nisan 1916'da Osmanlı Devleti hizmetinde olarak Irak cephesinde savaşırken tifüs nedeniyle vefat etti. Paşanın cenazesi yine bu topraklara, İstanbul'daki Alman sefareti bahçesine defnedildi.

Müttefik devletler hizmetine giren askerler bu tercihi salt askeri mülahazalarla yapmıyorlardı. Bir pat durumunun ortaya çıktığı Batı cephesindeki Alman subaylara "Doğu", yüzlerce yıldır şark gezginlerine vadettiği gibi, gizem ve macera vaat ediyordu. Binbaşı Hans Guhr 1915 yazında Batı cephesindeki Alman tümenlerinde savaşırken kimlerin Türk harp sahalarında görev yapmak istediği sorusuna olumlu yanıt veren pek çok subaydan biriydi. Bu ihtimal ona bir askere değil bir seyyaha yaraşır düşüncelerle cazip görünmüştü: "Bin Bir Gece Masalları'nın sihri bürünmüş, bilinmeyen, uzak bir diyar..."²⁵

Hans Guhr'un harp hatıralarının önemli bir kısmı aslında seyahat anılarıdır. Guhr, Berlin'den Balkan trenine binerek başladığı ilk doğu yolculuğunda, bazıları kendisinininkine benzer maksatlarla şarka seyahat eden askerler, mühendisler, doktorlarla tanıştı. İstanbul yolculuğunda tanıştığı üç hanım yolcunun daha trajik bir seyahat gerekçeleri olduğunu öğrendi: Hanımlar Mezopotamya'da vefat etmiş Baron von der Goltz'un akrabalarıydı ve paşanın Tarabya'daki Alman mezarlığına defin törenine katılmak üzere İstanbul'a gidiyorlardı.²⁶ Savaş zamanı yolda olmanın her biri kendisine özgü gerekçeleri, saymakla bitmezdi.

Binbaşı Guhr'un doğu seyahatinde Balkan treni en konforlu kısımdır. Alman şehirleri, Budapeşte, bereketli Macar ovaları, Tuna boyunca tren camından seyredilen savaş tahribatı manzaraları... Belgrad, Sofya gibi şehirlerde tren mola verdiği kısa şehir gezintileri. Gıda maddeleri bolluğu ve fiyatlarının karşılaştırılması. Tarlalar, bağlar, ekinler... Bir askerin kaleminden çıkma bütün bu somut gözlemler yerini İstanbul'a geldiğinde bir oryantalist gezgin ezberine bırakır: "Çocukluğumda Doğu masallarında beni kendine bağlamış olan tüm ihtişam ve güzellik elimle dokunabilecek kadar gerçeğe dönüşmüştü: Boğaziçi beni çepeçevre sarıyordu."²⁷ Guhr, İstanbul'daki ilk günlerinde Haydarpaşa ve Moda'yı bir oyuncak kutusundan çıkmış gibi bulur. Üsküdar loş bir servi ormanıdır. Galata günah yuvalarının ve kötü şöhretli gemici meyhanelerinin semtidir. Sinema ve tiyatrolar pek ahım şahım değildir

24 Carl Mühlman, *Çanakkale Savaşı Bir Alman Subayının Anıları*, Timaş Yay., İstanbul, 2009, s. 8.

25 Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuz*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2016, s. 3.

26 Guhr, a.g.e., s. 6

27 Guhr, a.g.e., s. 9.

ama dans eden dervişler ve şifacı şeyhler büyüleyicidir. Ön tarafı camdan arabalarıyla padişahın Cuma selamlığına katılan ve hepsi genç yaşta olduğu anlaşılan saraylı kadınların (!) ince siyah peçeleri arkasında renkli gözleri göz alıcıdır. Bütün bu Oryantalist ezber Guhr'un resmen göreve başlaması, yeni insanlarla tanışması, çevre edinmesi ve özellikle de bir tercüman bulması sonrasında yavaş yavaş yerini gerçek gözlem ve deneyimlere bırakır.

Hans Guhr'un Doğu Anadolu cephesine yolculuğu Balkan treni gibi konforlu değildi ama deneyim doluydu. Bu yolculukta artık yalnızca bir seyirci değildi. Guhr'un Haydarpaşa'da trene yüklediği malzeme bir ton ağırlığındaydı. Niğde Ulukışla'dan sonra bu yük dolayısıyla otomobille değil kamyonla yola devam etti. Yol taşlı ve çukurla doluydu. Menzil yerlerinde konakladı. On beş – yirmi kilometrede bir hanlarda, kervansaraylarda durakladı. Arabalarının tamiri ya da hayvanlarını dinlendirmek için ikamet sürelerinin uzadığı şehirlerde, tarihi yapıları, kaleleri, hisarları, mabetleri ziyaret etti. Bazı yerlerde halı, kilim, dokuma fabrikalarını gezdi. Yolu üzerindeki Konya, Kayseri, Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam gibi önemli şehirlerin sakinleri, anıtsal eserleri, Roma'ya kadar uzanan geçmişleri hakkındaki bilgileri defterine not etti.

Savaş şartları, iklim koşulları ve insani trajediler kötümser olmak için yeterliydi ama yine de Hans Guhr, zaman zaman da olsa, seyahatin, yolda olmanın hazzına varıyordu. 1916 sonbaharında Erzincan'dan at üstünde Van gölünün batısındaki Karir dağlarına giderken şöyle yazmıştı: “Neşeli arkadaşlarla birlikte, safkan bir atın üstünde, harikulade bir güneş ışığı altında, büyümlü bir güzelliğe sahip bir çevreden tırsıyla geçmekten daha güzel ne olabilir?”²⁸ Harbin acılarından hasat zamanının güzelliklerine kaçmak ne kadar mümkün olabilirse o kadar görüyordu asma kütüklerinden sarkan üzümleri, çeşit çeşit ağaçları, renk renk meyveleri, bildiği ve bilmediği envai çeşit sebzeleri ve defterine tümeni, muharebe düzeni ve sair askeri bilgilerin yanısıra bunları da yazıyordu. Guhr'un “seyahatinin” son durağı ise Filistin'di. Kutsal topraklarda Alman subay askerden çok bir hacıydı adeta. Havari Petrus'un balık avladığı Taberiye gölünün berrak sularında yüzdü. Nâsıra'da İsa'nın çocukluğunu yaşadığı evin sadeliğinden etkilendi. Meryem Çeşmesi'nden su içti...

Hans Guhr harp senelerinde Türkiye'den Almanya'ya sıra izinlerine karayolu ve demiryolu vasıtasıyla gidiyordu. Yol zahmetliydi ve kesintiler dolayısıyla epey uzun sürüyordu. Denizler müttefik ordular askerleri için hiç güvenli değildi. 1918 sonbaharında savaşın nihayete ermesinden sonra Guhr'un kara yolculuğu zahmetine katlanmasına gerek kalmadı. Üstelik deniz yolculuğu karadakinden daha az vaatkâr da değildi. 16 Ocak 1919'da İstanbul'dan hareket eden Jerusalem gemisi Limni ve Girit'e uğradı. Şaşırtıcı ama yolculuk Guhr'un yazdığına göre yenilginin acı ve utancı ile değil yurda dönüş sevinci ile neşeli ve eğlenceli geçiyordu. Yola Sicilya'nın kuzeydoğusundaki dağların manzarası ile ve Messina

28 Guhr, a.g.e., s. 55.

boğazı üzerinden devam ettiler: “26 Ocak’ta sahile daha da yaklaştık. Bütün görkemiyle görünen Stromboli’nin dibinden geçtik. Dağın doruğundan kara bir duman ve büyük bir ateş sütunu yükseliyordu. Hayatımda ilk defa faal halde bir volkanı görüyordum.”²⁹ Gemi Spezia’ya yanaştı. Hastane trenine bindiler. Cenova ve Milano üzerinden İsviçre’ye geçtiler, karla kaplı Alp dağlarını aşıp Alman topraklarına ulaştılar. Pek çok subay ve asker, pek az seyyaha nasip olabilecek bu gibi rotaları, savaş sayesinde (yahut savaş yüzünden) dolaştı.

Askeri “seyahat”lerin bir biçimi de düşman topraklarına işgalci olarak giren muzaffer orduların mensuplarınınca deneyimlendi. Başka coğrafyalarda birer yabancı olduklarının bilinciyle dolaşan bu askerler satranç tahtasında birer piyon, at, fil değildiler. Eylemleri sadece savaşmak da değildi. İngiliz askeri tabip Spackman, Basra’ya geldiğinde, kendisini akıl almaz seyahatlerine Basra’dan başlayan Denizci Sinbad ile özdeşleştirmişti.³⁰ Spackman’ın hiçbir nirengi noktası olmayan çölde seyahati tasviri, karşılaştığı Arap, Yahudi, Ermeni ve Keldaniler hakkındaki gözlemleri, Basra’nın çarşılarındaki insanların derilerinin renkliliği ve dillerinin çeşitliliğini anlatımı bir askerin değil oryantalist bir edip seyyahın kaleminden, hatta ressamın fırçasından çıkmış gibiydi.

Yabancı bir subay için, müttefik ya da düşman bir ülkede seyahat, şüphesiz egzotik bir deneyimdi. Kendi vatanında birbirlerinden çok uzak cepheler arasında aylar süren uzun yolculuklar yapan subaylar bile geçtikleri yerlere bir seyyahın gözleriyle bakabiliyordu. Binbaşı İzzeddin (Çalışlar) Mart 1916’da demiryolu ile Kafkas cephesine giderken, Eskişehir-Konya hattı üzerinde, günlüğüne bu güzergâhtan ilk kez geçtiğini yazdı. Bu hattı Ankara istikametine göre daha güzel ve gelişmiş bulmuştu. Yol boyunca haritaya bakmış, arkadaşlarıyla yollar hakkında konuşmuştu. Üzerinden geçtiği ovalara yeterince işlenmediği, ekilip biçilemediği için hayıflanarak baktı. Genellikle askeri konular hakkında notlar aldığı defterine yolda irili ufaklı yerleşimleri, dağları, ormanları, suları adeta resmetti. “Seyahatimizin doğu dünyasına özgü yoksunlukları” diye yazmıştı. Yani sadece bir askeri hareketlilik, bir yer değiştirme olarak görmüyordu eylemini, “seyahat” olarak tanımlıyordu. Gâvur Dağı’ndan Halep’e indiği gün defterine “Bugünkü yol pek güzel ve şairaneydi” diye not düştü.³¹ Gittiği yerlerdeki etnik ve kültürel farklılaşmalara ve gündelik hayatın başkalarına dikkat ediyordu. Uğradığı belli başlı şehirlerdeki nüfusu, konut mimarisini, mabetleri, anıtsal yapıları, iktisadi uğraşları, halkın adet ve göreneklerini atlamıyordu. Ne yediklerini, nasıl içtiklerini yazmaya değer buluyordu. Yakındaki mukaddes mekânları, kabirleri ziyaret ediyordu. 8 Haziran 1917’de, Binbaşı İzzeddin Ergani izlenimlerini şöyle kaleme aldı: “Ergani madeni bir dağın yamacında. Dağın yüksek yerinde eski bir manastır

29 Guhr, a.g.e., s. 248.

30 William Collis Spackman, *Esir Bir İngiliz Doktorun Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2018, s. 7.

31 Çalışlar, a.g.e., s. 192.

var. Akşamüzeri maden ocaklarını gezdik. Bilhassa kükürtlü sıcak su dikkat çekici...³² Bu satırlar savaşta bir askerin seferde bir seyyaha ne kadar benzeyebileceğinin çarpıcı bir örneğidir.

Özellikle yedek subaylar 1914-18 arasındaki olağanüstü askeri hareketliliği askeri olmayan ilgi ve meraklarını tatmin için fırsat bildiler. Harbin ileri bir evresinde, Osmanlı orduları karşı harekâta kalkan İngilizler karşısında gerilerken, görevli olarak Urfa'dan Halep'e gelen bir Osmanlı yedek subayı hatıralarında şöyle yazdı: "Ordumuz Kanal Harekâtı'ndan sonra çekilmeye başlamıştı. Çok kayıp veriyorduk. Beyrut'a gitmeyi düşünüyordum. Cemal Bey orada Gazino de Libana'yı çok methetmişti. Ayrıca Zahle'nin meşhur rakısından bir hasırlı şişe alıp Alay Komutanına götürecektim. Beyrut'a gittim. O yılların en güzel ve muazzam varyete gösterilerinin yapıldığı Gazino de Libana'yı ziyaret ettim, gösterilerini seyrettim."³³ Bir asker kaleminden çıksa da, az müdahale ile gazetelerin seyahat eklerine yaraşabilecek satırlar...

Bir başka yedek subay, hukuk mektebi talebesi Halil (Ataman) Doğu cephesi yolunda geçtiği şehirlerdeki mimari eserlere hayranlıkla bakmıştı. Sivas'ta Gök Medrese'den etkilenmişti. Geçtiği yerlerdeki okul ve mektepleri, çarşılarda icra edilen zanaatları defterine not etmişti. Yediğini, içtiğini, aldığı şeylerin fiyatlarını kaydetmişti.³⁴ Tarihi eserlere ilgisi geçtiği hemen her şehirde açığa çıkıyordu: "Erzincan'a 24 Mart 1331 tarihinde gelmiştik. Geceyi otelde geçirdik. Ertesi gün şehri dolaştık, kaleyi gezdik. (...) Erzurum'u hayli gezdim, çok hoşuma gitti. Güzel bir şehir idi. Aynı zamanda da mamur idi. Erzurum bu özelliklerine ilaveten, bir mevki-i müstahkemdi, bir kaleydi. Bu yerde birçok Türk abideleri vardı."³⁵ Yine bir askerden çok, bir seyyah edibin kaleminden dökülmüşe benzer ifadeler...

Uzun harp seneleri boyunca rütbesiz askerlerin yani sayıları milyonlarla ifade edilen meçhul askerlerin hareketliliği, savaşta seyahati kitlesel bir edime dönüştüren esas nedendi. 1914 yılı Ağustos ayı başındaki seferberlik sırasında Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın demiryollarından sorumlu birimi 11 bin trenin hareketini planladı. Sadece Ağustos ayının ilk iki haftasında elli dört vagonluk 2 bin 150 tren Ren Nehri üzerindeki Hohenzollern Köprüsü'nü aştı.³⁶ Sadece bu rakamlar dört buçuk yıl süren dünya savaşında evlerinden uzakta, yollarda, "seyahatte" askerlerin sayısı hakkında fikir verebilir.

Bu uzun savaşta silahlıdaki yüzbinlerce Osmanlı askeri koca Osmanlı coğrafyasının dört bir yanını zorunlu da olsa gezdi. Dışarıdan Osmanlı coğrafyasına gelen rütbesiz askerler

32 Çalışlar, a.g.e., s. 311.

33 Cemil Filmer, *Hatıralar / Türk Sinemasında 65 Yıl*, Emek Matbaası, İstanbul, 1984, s. 63-64.

34 Halil Ataman, *Harp ve Esaret Doğu Cephesinden Sibiryaya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 28-30.

35 Ataman, a.g.e., s. 42, 44.

36 Keegan, a.g.e., s. 73. 6 Ağustos itibarıyla günde 550 demiryolu katarının Ren'i geçtiği ve 11 bin trenle toplam 3 milyon askerin taşındığı hesaplanmıştı. Allan Mitchell, *The Great Train Race: Railways and the Franco-German Rivalry 1815-1914*, Berghan Books, New York, 2000, s. 266.

oransal olarak bakılırsa subayları kadar çok değildi ama buradan dışarıya, Galiçya'ya, Romanya'ya, Makedonya'ya gidenler on binlerle ifade ediliyordu. Esir olarak Rusya içlerine, Hindistan'a, Mısır'a götürülenler eklendiğinde muazzam miktarlarda askerın Anadolu'dan çıkıp normalde gidemeyecekleri ve göremeyecekleri uzak coğrafyalarda dolaştıkları söylenebilir. Bu adeta uygulamalı bir coğrafya dersi idi ve öncesinde milyonlarca asker gerçekten de teorik coğrafya dersi gördüler. Nereye gittikleri, kimlerle karşılaşacakları, neler görecekları yoldaki askerler için bir muamma değildi. Gidilecek memleketlerin iklimi, coğrafyası, teşkilatı askeri eğitimin bir parçasıydı.³⁷

Elbette bu tenezzühten, hazlar peşinde bir seyahatten farklıydı. Askeri malzeme ve zaruri ihtiyaçlarını üstünde taşımak zorunda olan bir asker, kimi hayati olmayan ihtiyaçlarından, diyelim normal zamanlarda yanından ayırmadığı bir müzik aletinden feragat etmek zorunda kalıyordu. Temmuz 1916'da Galiçya'ya gidecek Osmanlı 15. Kolordusu komutanı Yakup Şevki Paşa, teftiş ettiği birliklerdeki aksaklıklarla ilgili olarak yayınladığı kolordu emirnamesinin yedinci maddesinde, bir erin elinde bir çalgı bulunması üzerine, şöyle yazmıştı: "Her kime ait olursa olsun bu gibi lüzumsuz eşyanın bulunmasını şiddetle yasaklarım."³⁸ Yakup Şevki Paşa'nın yasağı uzun bir sefere çıkacak eratin her türden askeri olmayan malzemeyi (yemek kabı, maşrapa, sefer taşı, fazla çamaşır...) yanına almasına yani yük etmesine karşı bir hassasiyetti. Yoldaki askerlerin yanlarında neyi ne kadar taşıyabilecekleri ve nasıl kullanabilecekleri kendi inisiyatiflerine bırakılmamıştı. Örneğin çöl gibi tatlı su sıkıntısının had safhada olduğu bir yerde son derece kıymetli haiz suyun temizlik maksadıyla kullanılması düşünülemezdi bile.³⁹

Kalabalık asker kitlelerinin geniş coğrafyalar arasında sürekli hareket hali, çeşitli hastalıkların da yayılma riskini beraberinde getiriyordu. Buna karşı alınan tedbirler dolayısıyla uzun seyahatler zorunlu kesintilere uğrayabiliyordu.⁴⁰ Hasta veya yaralı olmak

37 "İçinden geçeceğimiz ve arazisinde uzun müddet bulunacağımız yabancı memleketlere karşı mahcup olmamak için hemen tüm zabıtlar geceli gündüzlü çalışıyor, neferlerini yetiştirmeye gayret ediyordu... Coğrafya eğitiminin böyle ezberden yapılamayacağını anlayınca haritaya müracaat ettik, gideceğimiz memleketlerin büyük şehirlerini çeşitli renklerle gösteren büyük haritalar yaptık. Bundan okuyup yazma bilmeyenler bile faydalandı." Yazman, a.g.e., s. 5.

38 Hülya Toker, *Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi (15'inci Kolordunun Harekâtı)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2016, s. 34.

39 Kanal Seferi sırasında Osmanlı ordusu için çıkarılan *Çöl Yürüyüşüne Mahsus Talimat*'in bir maddesi şöyleydi: "Bir günlük su tayini bir matradır. Yıkamak, çamaşır yıkamak veya başka suretlerle suyu sarf ve istihlak etmek kat'iyen memnurdur." Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatraları*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, s. 18.

40 Örneğin İstanbul'a gelen askerler için Tuzla'da, İstanbul'dan Karadeniz'e giden gemiler için Sinop'ta birer tahaffuzhane hazırlanmıştı. Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmi Araştırmalar*, Sayı 6, İstanbul, 1998, s. 231. Galiçya'ya giden Türk kolordusundan bir subay, Şevki Yazman, anılarında trenden inip ikamet ettikleri ilk şehir olan Belgrad'da erlerin önce bir meydana kurulan hamamda yıkandığını, elbise ve teçizatları da etüt cihazlarından geçtikten sonra Avusturya toprağına girebildiklerini yazmıştı. Yazman, a.g.e., s. 17.

seyahat için hem bir engel hem de bir gerekçe olabiliyordu. Tekrar savaşamayacakları için savaş sırasında sakat veya hasta esirlerin mübadelesi görece kolaydı. Kûtülamare’de, yani Irak cephesinde, Türkler ve İngilizler arasında karşılıklı sakat ve hasta esir değişimi yapıldı. Ekim 1917’de Rusya’da bulunan Osmanlı esirlerinden hasta ve malûl olanlar Finlandiya, İsveç, Almanya güzergâhı üzerinden memleketeye döndüler. Bunlar arasında hastalık yahut yarası ileri derecede olanlar da vardı ve bazıları uzun yolda hayatlarını kaybettiler.

Cephedeki bir asker için yaralanmak ya da hastalanmak, yarasının ya da hastalığının durumuna göre, ters istikamette yeni bir yolculuğa sebep oluyordu. Galiçya cephesinde bir Osmanlı neferi olan İbrahim’in (Arıkan) hikâyesi bunun ilginç bir örneğiydi. İbrahim’in bölüğü bir Rus taarruzunda ağır ziyat vermiş, kendisi de ağır yaralanmıştı. Yaralı nefer, cepheye takviyeye giden bir Alman taburunun nakliyecileri tarafından otomobil yoluna taşındı. Otomobille yakındaki Lipica Gôrna kasabasına varan yaralı asker burada sıhhiyelere teslim edildi ve sedyeye konarak bir Alman doktor tarafından muayene edildi. Ertesi sabah Avusturya sıhhiye arabaları İbrahim ve diğer yaralıları istasyona götürerek kendilerini beklemekte olan yataklı hastane şimendiferine bindirdi. Nefer İbrahim vagonlarında her askere mahsus bir karyola mevcut bulunan bu trenle gittiği İstirya’daki hastanede üç gün yattıktan sonra tekrar otomobille istasyona vardı ve yataklı şimendiferle daha gerideki Dirhoviç kasabasındaki bir hastaneye götürüldü. Burada da üç gün kalan yaralı asker tekrar sıhhiye arabaları ile Dirhoviç istasyonuna, oradan da şimendiferle Bordaviç hastanesine nakledildi. Burada dört günlük bir tedaviyi müteakip, yaralı nefer İbrahim, sıhhiye arabaları ile istasyona, oradan da iki gün süren bir tren yolculuğu ile Muravye (Moravya) eyaletinde Kedink (Göding/Hodonin) kasabasındaki Rezerve Hastanesi’ne götürüldü. Artık cepheden çok uzakta ve en uygun şartlarda sağlık hizmeti alabileceği bir hastanedeydi.⁴¹

Herkes İbrahim kadar “talihli” eğildi. “Gezginler”in bir kısmı gittikleri yerlerde ebediyen kaldılar. Dönenler arkalarında izler ve eserler bırakarak döndüler. Galiçya’da müttefik saflarında savaşan Türk kolordusu ardında çok sayıda şehit ve şehitlik abideleri bıraktı. Kolordu dönmeden önce şehitlerinin mezarlarını yaptırdı ve bunlar güzel kitabelerle süslendi.⁴² Bu yalnızca oralarda toprağa verilenlere yapılmış son bir vazife değildi, herhalde bu kabirlerin ve kitabelerin ondan sonra da oralara gelecek başka ziyaretçileri olacağı düşünülüyordu. Bir seyahat, daha sonra, başka seyahatlerin sebebi olabilirdi.

41 İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer / Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s. 108-113.

42 Kolorduya mensup bir subay anılarında şöyle yazmıştır: “Elimizde çimento ve taş bol olduğu için güzel duvarlarla çevirttik. Mezarların üzerine de beton tabakalarla çevirdik. Hoçişko’dakinin ortasına, sütunlu, kubbeli, güzel bir de abide yaptık. Zarif bir yazıyla abidenin ortasındaki taşa şu kitabeyi yazdırdık: ‘Ey ziyaretçi! On iki ay düşmanına cansiperane göğüs gerdikten sonra onu kendi vatanına kadar kovan 20’nci Türk Fırkası’nın aziz şehitlerini hürmetle selamla, vatan için vatanın dışında hayatını veren bu kahramanların ruhlarına Fatiha oku.’” Yazman, a.g.e., s. 270.

Cepheden cepheye zorunlu nakilleri sırasında asker kalabalıkları yalnızca savaş, ölme ihtimalini, arkada bıraktıklarını düşünmüyorlardı. Bir seyahat sırasında etrafına bakan bir turistin gördüklerine benzer şeyler görüyor, düşünüyor, hatta eli kalem tutanlar bunları not ediyordu. Adapazarlı er Hüseyin Fehmi (Genişol) Rumeli'ne geçtiğinde kendi şehrine benzer şehirler, çok verimli güzel ovalar, üzüm bağları gördüğünde mutlu oluyordu. Topografya ile tarım ürünleri arasında ilişki kuruyordu. Mesela bir bölgeyi taşlık, kayalık ve bayırlık olarak tavsif ediyor, bu yüzden sadece tütün yetiştirilebildiğini kaydediyordu. Geçtiği bölgelerde kendi çapında "piyasa araştırması" yapıyor, ürünlerin değişen fiyatlarını karşılaştırıyor, bunların Bulgar ya da Türk para birimlerinde karşılığını hesaplıyordu.⁴³ Hüseyin Fehmi ters yönde, Filistin cephesi yolculuğunda da gözlerini dört açmıştı. Gittiği yerlerde mal ve emtia fiyatlarını kaydediyordu. Bab'da kasapların maharetinden etkilenmiş, nar bahçelerinden büyülenmişti. Halep'te ve köylerinde evlerin mimarisi ve bunların inşasında kullanılan malzemeler dikkatini çekmişti. Şehrin en büyük camiinde Zekeriya Aleyhisselam'ın türbesini ziyaret etmişti. Halkın çay ve kahve içme alışkanlıklarını garipsemişti.⁴⁴ Bunlar pekâlâ sonraki asır boyunca yabancı memleketlerde dolaşan eğitimli seyyahların refleksleridir. Hüseyin Fehmi Irak cephesi yolculuğunda da aynı halet-i ruhiyedeydi. Deyrizor'u beğendi; sokaklar, caddeler ve çarşı binalarının planlı yaptırıldığını yazdı. Meşhur bir kiraathanede çay ve kahve içti. Deyrizor'dan sonra uğradığı Caber Kalesi'nin tarihi ve önemini yazdı günlüğüne. Çöl üzerinden geçerken evliya kabirlerini gördü. Vardığı yerlerde fırsat buldukça sigara kâğıdı, tütün gibi malların ticaretini de yaptı.⁴⁵

Mart 1918'de Irak'ta İngilizlere esir düşen Hüseyin Fehmi esaret hayatında da bir seyyah gibi etrafına bakmaya devam etti. Bombay'ı anlatışı elbette bir Abdülhak Hamid gibi değildir ama sıradan bir insan olarak yazdığı ve hiç de edebi olmayan tasvir, gözlem ve deneyimleri sahicedir, değerlidir. Şehrin havasından da söz eder, mimarisinden de, meyvelerinden ve baharatlarından da, endemik bitki ve hayvanlarından da, liman ve şimendiferlerinden de...⁴⁶ Esir kampındaki hayattan çok Hintlilerin yaşamı hakkındaki izlenimlerini yazmaya değer bulur. Nüfustan, konuşulan dillerden, dinsel ayrınlıklardan, tedavüldeki paralardan... ve elbette hemen her şeyin fiyatından. Hüseyin Fehmi bir hususiyetiyle daha askerden çok bir gezgini andırır, bakmakla yetinmediği gibi yazmakla da yetinmez: Çizer. Muz ağacı da resmeder defterine, Bellary kalesi gibi kimi âsâr-ı atıkayı da.

Hüseyin Fehmi'nin savaş seyahatlerinin son kısmı, esarete seyahat, harp seneleri boyunca kendisi gibi yüz binlerce başka asker tarafından da deneyimlenmiştir. Bu yüzden Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki askeri seyahatler arasında esirler ve esaret öykülerine özel bir

43 Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a Esareten Kurtuluş Savaşı'na Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 37-39.

44 Genişol, a.g.e., s. 50.

45 Genişol, a.g.e., s. 56-58.

46 Genişol, a.g.e., s. 75-76.

yer açmak gerekir. Cepheden çok uzaklardaki esir kamplarına genellikle zor şartlar altında yapılan uzun yolculuklar, kamplar arasında yer değiştirmeler, yol ve köprü inşaatlarında, madenlerde yahut tarlalarda çalıştırmak üzere esirlere yaptırılan zorunlu seyahatler bu dört buçuk yılda yüz binlerce askerin dünya görgülerini epeyce artırmıştır.

Bu yolculukların her biri savaşın içinde bulunduğu evre, mevsim şartları, etnik ve dinsel yakınlıklar gibi faktörler dolayısıyla kendine özgüydü. Prensip olarak esirlerin iç bölgelere nakli harp hukuku çerçevesinde yapılmalıydı. Subayların hukuku olabildiğince gözetiliyordu. Rütbesiz askerler elbette o kadar talihli değillerdi. Trenler başlıca nakliye araçlarıydı. Ne yazık ki savaş şartları altında sayıca yetersizdiler. Çok sayıda esir mevcut trenlere, çoğu zaman yük vagonlarına birer eşya gibi tıklım tikiş dolduruluyor ve öylece yolcu ediliyorlardı. Çok uzun mesafeler, hızları oldukça düşük olan ve kimi hatlarda aktarma yaptırılan bu trenlerle bazen aylar içinde alınabiliyordu.

Sarıkamış harekâtında Ruslara esir düşen genç bir teğmenin (Hüsameddin Tuğaç) önce cephe ardına, ardından Rusya içlerine zorunlu seyahati, yüz binlerce esirin benzer seyahat deneyimlerinden biriydi. Sarıkamış-Kars-Tiflis-Gence-Bakü istikametinde esir genç teğmen etrafına hala bir asker olarak bakıyor, baktığı yerlerde savaşın izlerini ve gidişatın işaretlerini arıyordu. Kaçma, geri dönme planları yapıyor, uygun bir fırsat kolluyordu. Bakü’de Sibiry’a gönderileceğini öğrenince planlarının boşa olduğunu anladı. Petrofsk (Mahaçkale) istasyonundan itibaren insanlara ve coğrafyaya ve hatta tarihe (mesela Şeyh Şamil’in Ruslara karşı direnişine) dikkat nazarıyla bakmaya başladı. Tifüse yakalandığı için Volga kenarındaki Samara’da (Kubişef) kaldı bir süre. Sonra yeniden Sibiry treni. Geçtikleri dağlardan söz etti anılarında, şehirleri tasvir etti. Şehirlerin tarihlerinden, şehir adlarının etimolojisinden bahis açtı. “Çelyabinsk Altınordu devleti zamanında bir köy imiş” diye yazdı; “asıl adı Çelebi olsa gerek.” Bölgenin bir maden bölgesi olduğunu not etti. Sibiry’nın büyük şehirlerinden Tomsk’u, Obi nehrini anlattı. Bir sonraki durağı İrkutsk’un Baykal gölünün güney ucunda yer aldığı, Avrupa-Uzakdoğu demiryolunun buradan geçtiği, bu şehrin doğusunun Buryat, Tunguz ve Moğollarla meskûn olduğu, güneyinin tepesinden hiç kar eksik olmayan Sayan dağları ile asıl Moğolistan’dan ayrıldığı gibi bilgilere yer verdi.⁴⁷ Bu tutumu Hüsameddin’in esareti boyunca gönderildiği diğer şehirlerde de (Troyskosavks, Krasnoyarsk) görürüz. Şehrin coğrafyası, nüfusu, tarihi, halkın uğraşları hatta rast geldiği Cengiz zamanından kalma harabeler... Esaret altında dünyaya gezgin gözüyle bakabilmek hala mümkündü, bazı esirler esareti gezginliğe bahane edebilmişlerdi.

Hukuk Fakültesi öğrencisi iken silahaltına alınan ve Doğu cephesinde Ruslara esir düşmüş olan Halil (Ataman) da Hüsameddin ve binlerce başka esir gibiydi. Halil, Hüsameddin ile aynı güzergâhı takip etti ama başka şeylere dikkat kesildi. Eğitim seviyesi, ilgi ve

47 Hüsameddin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1975, s. 16-53.

yetenekler, etrafta ne gördüğünüzü belirler çünkü. Halil’in Bakü’de dikkatini çekenler, Hüsamettin’inkilerden farklıydı. Yedek subay Halil Bakü’yü bayındır gördü. Şehrin aydınlatması, ulaşım vasıtalarının çokluğu ve bilhassa da petrol fabrikaları... Bakü’den çıktığında Rostov istikametinde de böyle şeylere odaklandı Halil: “Geçtiğimiz yol boyu alanlar, hep petrol depoları ve fabrikaları ile dolu. Bunlar o kadar çok ki şaşmamak elden gelmez. Bazı noktalarda boruların patlaması sonucu petrol gölleri ve gölcükleri meydana gelmiş...”⁴⁸ Grozni’ye vardığında buranın bir sanayi merkezi olduğunu, gözle görülür yerlerde petrol kuyuları bulunduğunu yazdı. Glatkov istasyonunda yine fabrika bacalarından söz etti. Volga nehrini geçince “Bu yerlerde fabrikalar çoğaldı” diye not düşti defterine. Halil eğer petrol kuyusu ya da fabrika bacası görmüyorsa bahçelere, buralarda yetiştirilen belli başlı ürünlere bakıyordu. Değişen konut mimarisi dikkatini çekiyordu. Halil Moskova’dan sonra gittiği Makaryef kasabasındaki esir kampına varınca da hüccesine kapanıp kalmadı. İzin günlerinde Volga sahilinde balık avlayanları seyrediyordu. Çarşıya çıkıyordu. Kasabanın kenarındaki ormana gidiyordu. Makaryef’te düzenlenen ve on gün süren panayır çok ilgisini çekmişti.⁴⁹

Halil’in Makaryef’ten sonraki durağı Sibirya idi. Uralları geçerken “eski dede yurtlarını” seyredeceği için heyecanlıydı: “27 Şubat 1917 günü akşam saat 6’da, eski bir Türk kasabası olan Tümen şehrine geldik. Bu kadim Türk şehri ve Türk medeniyetini bağrında taşıyan, bu dedeler yurdu olan yerlerde saygıdeğer ruhlarının uçuştuğu...”⁵⁰ Halil mektepte öğrendiği coğrafya bilgisinin eksikliğine hatta kendi ifadesi ile “düzme yanlışlıklarla dolu olduğuna” bu “seyahat” sırasında emin oldu. “Sanki bize masal anlatmışlar” diye yazdı defterine. “Omsk’da on beş saat kaldık, şehri epeyce dolaştık. Mektepler, sinemalar, tiyatrolar ve şehir içindeki geniş ve muntazam caddeler, mağazalarda görülen mektepliler, onların gidişleri, gelişleri, yürüyüşleri, giyim kuşamları hâsılı medeni bir insan topluluğu...”⁵¹

Halil’in Sibirya’dan sonraki durağı, Mart 1920’de Mançurya olur: “Bugün akşama doğru Haylar’a girdik. Burası tam ve tipik bir Çin şehri. Mimari düşünce ve tarz pek başka. Duvarları ve binalarını süsleyen yegâne resimler kabartmalar, ejderha ve insan kafası ve türlü acayip hayvan resimleri...” Rusya yabancı bir coğrafyadır, Çin ise bundan daha fazlasıdır, egzotiktir. Halil her şeyin burada ne kadar farklı olduğunu uzun uzun anlatır. Aşçı ve kasap dükkanlarının önünden geçmek için bile çok cesur olmak gerektiğini yazar. Kadınlar ve erkeklerin aynı giyindiğinden bahseder. En çok rahatsız olduğu şey ise, insan koşulmuş insan taşıyan arabalardır: “Bir lokma ekmek için kurûn-ı ulûdan bir görünüş...”⁵² Bir yabancı ve yolcu olarak empati yapmayı veya özdeşlik kurmayı denemez, dili yargılayıcıdır.

48 Ataman, a.g.e., s. 126, 128.

49 Ataman, a.g.e., s. 142-147.

50 Ataman, a.g.e., s. 156.

51 Ataman, a.g.e., s. 157-158.

52 Ataman, a.g.e., s. 244-247.

Halil'in Rusya'daki uzun esareti Şubat 1921'de biter. 23 Şubat'ta Vladivostok'tan hareket eden Heymeymoro vapurunun kırk beş gün sonra İstanbul'a varacağı söylenir yolculara. Ama "seyahat"ın insanın karşısına ne sürprizler çıkaracağını kimse bilemez. Singapur ve Sumatra adası üzerinden yola devam eden vapur su almak için Seylan adasının Kolombo limanına uğrar. Halil hazır buraya uğramışken Serendib'in Hz. Âdem'e uzanan uzak tarihini kısaca yazar. Vapur Hint Okyanusu'ndan Umman Denizi'ne geçer, Basra Körfezi hizasından devam ederek Kızıldeniz'e girer. Burası artık "aşına deniz"dir. Halil bir yandan Arap yarımadasına, bir yandan uzaklardaki Afrika sahillerine bakar ve harbin sonuçlarından utanır. Vapur Süveyş Kanalı'ndan geçerek Akdeniz'e ulaşır. Vatanına yaklaştıkça gezgince düşüncelerin yerini askerce hesaplar almaya başlar. Halil'in kafası Sina çölüne, Kanal harekâtına dair düşüncelerle doludur.

İstanbul yakındır ama kader bu seyahati biraz daha uzatacaktır. 5 Nisan 1921'de bir Yunan harp gemisi vapurun istikametini önce Midilli'ye sonra Pire'ye çevirtir. Halil'in gözleri bu şartlar altında bile bir turist kamerası gibi kayıttadır: "Saat 14:30'da Akropolis harabeleri karşısındayız. Harabenin tam ortasında ve Atina'nın çevirdiği tepenin üzerinde, Atina müzesi görülüyordu... Daha önce Avrupa'ya hocalık edenlerin diyarı burası mı? İşte bir harabeden başka ne sanki? Öyle ki karşıda Akropolis, onun yıkık harap kiliseleri, kadid halinde ve bazı medeni eserler döküntüsü ve taş yığınları, işte Yunan medeniyeti..."⁵³ Heymeymoro Pire'den ancak beş ay sonra, 13 Ekim 1921'de hareket eder, istikamet yine İstanbul değildir. Dört gün sonra vapur Sardinya adasına yanaşır. Sekiz ay sonra, Azinara adasındaki kamptan 19 Haziran 1922'de Ümit vapuruyla İstanbul istikametinde çıktıkları bir haftalık yolculuk dahi bu altı yılda devriâlemin son bölümü değildir. İstanbul'da kalmaz, memleketi Bor'a da dönmez. Artık başka biridir, esarettteki Alman arkadaşlarının çağrısına uyarak bir kere daha yola düşer. Niyeti Almanya'da dericilik mektebine girmektir. Denizyolu ile Varna'ya, demiryoluyla Balkanlar üzerinden Avusturya'ya, Viyana'dan da hızlı tren ile Freiberg'e varır. Okulda olmasa da fabrikada mesleği öğrenir. Memlekete ise ancak Mayıs 1923'te dönebilecektir.

Elbette bu tablonun bir de aksi yüzü vardır: Osmanlı coğrafyasında seyahat eden itilaf ordularından alınmış esirler. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kut istisna edilirse Osmanlı orduları Avusturya, Rusya, Almanya ve İtalyan cephelerindekine benzer kitleler halinde esir almamıştır. Görece az sayıdaki esirlerin bazılarının yayınlanan esaret hatıralarında Osmanlı coğrafyası ve harp yıllarında Anadolu'da sosyal ve iktisadi hayata dair gözlemlere rastlanmaktadır.

Anadolu'daki esir kamplarında itilaf ordularından alınan esirlerin "seyahat maceraları" yukarıdaki örnekler kadar göz kamaştırıcı değildi ama özellikle İngiliz subaylara ciddi

53 Ataman, a.g.e., s. 312.

hareket serbestisi tanınmıştı. Yeats-Brown'ın esaret hatıralarına bakılırsa haftada bir iki kez futbol oynayabiliyorlar, yürüyüşe çıkabiliyorlar, belli günlerde başka esir subay evlerini ziyaret edebiliyorlar, pazara gidebiliyorlardı.⁵⁴ İngiliz askeri tabip Spackman Gediz'deki esir kampını kışın biraz sıkıcı bulmuştu ama bahar, depresyonu dağıtmak için birebirdi. Bir gezi kulüpleri bile vardı: "Gezi kulübümüz, kampın ve kışlanın dışında birtakım faaliyetler tertipledi. Bazılarımız civar tepelerde ve yabancı kırsalda tırmanışlar veya keşif gezileri tertipliyor, diğerleri kasabanın aşağısında akan ve eski edebiyatta adından Meander (Menderes) diye bahsedilen nehrin kıyısında yürüyüşe çıkıyor veya resim yapıyordu. Sıcak bir öğleden sonra, nehirde serin bir gölcük bulup yüzmek de mümkündü."⁵⁵ Esir subaylar ilgilerine göre botanik veya zooloji incelemeleri yapabiliyor yahut ava çıkabiliyordu. Bunların arkalarında bıraktıkları yazılar bir önceki dönemde seyyahların yazdıklarından daha somut ve ayrıntılı olabiliyordu.

Kültür, Sanat, Bilimsel Araştırma ve Enformasyon Seyahatleri

1915 Ekim'inde, Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa'nın yönlendirmesiyle, Arap dünyasına Çanakkale Savaşı'nda neler olduğunu anlatabilmek ve olanları yerinde gösterebilmek için Arap ileri gelenlerini cepheye götürülen Osmanlı ulemasından Üryanizade Ali Vahid Bey, gördükleri karşısında yaşadığı hayret ve dehşeti yazmak yerine bunları yazacak ve çizecek insanların yokluğuna hayıflanmıştı: "Ah! Şairler, ressamlar neredesiniz? Kalemınızı, fırçanızı alıp geliniz! Size büyük bir vazife çıktı. Şu mübarek meşhedi görün! Bütün dünyaya da gösterin!"⁵⁶ Ali Vahid Bey'in sözleri bir bakıma muharip tüm tarafların en yetkili isimlerinin hissiyatının tercümesiydi.

Gerçekten de, dört buçuk yıllık uzun harp seneleri boyunca kültür, sanat ve enformasyon seyahatleri, Osmanlı coğrafyasında bile, belki yetersizdi ama hiç de az değildi. Seferberlik şartlarının uzaması, devletler, hükümetler ve orduların "kanaat önderleri"ni de seferber etmesine yol açtı. Gönüllü ya da zorunlu olarak aydınlar, gazeteciler, sanatçılar, bilim adamları bu dört buçuk yılda belki her zamankinden daha çok seyahat ettiler, seyahat izlenimlerini yazdılar ve çizdiler. Farklı maksatlarla bu insanların ülkeden ülkeye ve cepheden cepheye dolaşmaları istendi.

Bu kanaat önderlerinden biri Şair Mehmet Akif'ti. Akif, Tunuslu Şeyh Salih ile birlikte Almanya'da Müslüman esirlerin bulunduğu kamplarda irşad (ve karşı propaganda)

54 Alışveriş yapmak sorun değildi çünkü çek yazabiliyorlardı ve Türk parası ile üzeri değerinin neredeyse iki katına (1 pound karşılığı 190 kuruş) mübadele edebiliyorlardı. Yeats-Brown kendi imzalarına Türk hükümetinin garantisinden daha fazla güven duyulduğunu ve çeklerinin İstanbul piyasasında sirküle olduğunu not etmişti. Francis Yeats-Brown, *Caught By The Turks*, Edward Arnold, London, 1919, s. 87.

55 Spackman, a.g.e., s. 234.

56 Üryanizade Ali Vahid, *Çanakkale Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim*, Türkiye Yazarlar Birliği Yay., Ankara, 2015, s. 24.

faaliyetinde bulunmak üzere Berlin'e gitti. İngilizlerin İstanbul'un Alman işgalinde olduğu ve halifeyi esir aldıkları yolundaki propagandalarını boşa çıkarmak, Müslüman esirlerle yanlış cephede savaştıklarını anlatmak üzere çıkarılan bu seyahatin⁵⁷ asıl hedefi, içinde bir de cami yapılmış olan Wünsdorff-Zossen'de kurulan esir kampıydı. Akif seyahat çerçevesinde Berlin'i ve Alman cephelerini de görme fırsatı buldu. İlim ve fikir adamlarıyla temaslar kurdu. Görüşüklerinden birisi de ünlü müsteşrik Nicolai Hartmann'dı.⁵⁸

Mehmet Akif üç ay süren Almanya seyahati izlenimlerini "Berlin Hatıraları" başlıklı manzumesinde anlattı. Manzum seyahat edebiyatının başyapıtlarından olan bu metinde karşımızda gezgin bir şairin tefekkürü vardır. Akif garba bakınca şarkın yoksunluklarını görür. Otelleri bizim köhne hanlara benzemez, trenleri bizim "kader müsaade ettikçe işleyen" şimendiferlerimize benzemez... Bir yolcu olarak Almanların otellerini, trenlerini, sokaklarını, evlerini hayıflanarak seyrederek: "Otel meğer o değilmiş, şimendifer de keza... / Sokak mı benzeyen az çok? Aman canım, haşa! / Meğer oteller olurmuş saray kadar ma'mur, / Adam girer de yaşarmış içinde mest-i huzur..." Şehirlerin altyapı hizmetlerinin kusursuz olmasından da etkilenir: "Geçende haylice kar yağdı Berlin'in içine; / Bıcık bıcık olacakken takır takırdı yine."⁵⁹

Mehmet Akif'in savaş yıllarındaki bir başka uzun erimli seyahati, bu sefer yurt içinde, Arabistan coğrafyasına idi. Hicaz bölgesinde bir isyanın patlak vermesi ihtimaline binaen yerel ileri gelenlerle görüşmek üzere çöl yollarına düşen heyette, Mehmet Akif'e Berlin'de eşlik eden Tunuslu Şeyh Salih de bulunuyordu. Heyet önce Şam'da Cemal Paşa'nın karargâhına uğradı, oradan Medine'ye vardı. Riyad'da Necid şeyhi İbn Reşid ile görüştüler. Dönüşte yine Şam'a uğrayan Akif, burada Şam Mevlevihanesi'ni ziyaret etti. Seyahatin son durağı Beyrut'tu. Yaklaşık beş ay süren bu seyahat Akif'in "Necid Çöllerinden Medine'ye" başlıklı manzumesine ilham ve konu oldu. Akif bu şiirinde çölü, çöl sıcağını, çöl hayvanlarını da anlatır, Kubbe-i Hadra'yı, Menâha meydanını, Mescid-i Nebevi'nin minarelerini de. Serendipli, Mağripli, Tunuslu, Afganlı, Transvalli, Buharalı, Çinli, Sudanlı, Habeşli, Hiveli, Kaşgarlı, Hersekli, Cavalı hacılardan da söz eder..⁶⁰

Birinci Dünya Savaşı'nda gazeteciler de cepheler, karargâhlar, esir kampları arasında yüz binlerce kilometre yol gittiler. Kamuoylarının savaşa dair bilgi susuzluğu gazeteleri ve gazetecileri hiç olmadığı kadar popülerleştirdi. Özellikle tarafsız ülkelerden gazeteciler muharip taraflarca önemsendi. Associated Press muhabiri sıfatı ile İstanbul'a gelen ve özel izinle savaşı yerinde, Çanakkale ve Gelibolu'daki muharebe sahalarından gözlemleyen

57 Beşir Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihanı / Arıburnu ve Seddülbahir'de On Gün*, Kapı Yay., İstanbul, 2015, s. 51.

58 Erişirgil'den naklen: Yaşar Semiz, "I. Dünya Savaşı'nda Mehmet Akif", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, 1999, s. 253.

59 Mehmet Akif Ersoy, "Berlin Hâtıraları", *Safahat*, TDV Yay., Ankara, 2008, s. 283-306.

60 Mehmet Akif Ersoy, "Necid Çöllerinden Medine'ye", a.g.e., s. 307-313.

Amerikalı gazeteci George Abel Schreiner İstanbul ve Çanakkale'den sonra geniş imparatorluk coğrafyasını dolaşma fırsatı buldu.⁶¹ Schreiner'in arkadaşı *Chicago Daily News*'in Berlin muhabiri Raymond Swing de savaş zamanında yolu Osmanlı coğrafyasına düşen gazetecilerden biriydi. Her iki gazeteci de Çanakkale cephesini görmek, cepheden haberler geçmek arzusundaydı. Schreiner denizaltı korkusu nedeniyle İstanbul'dan Gelibolu'ya karadan uzun ve meşakkatli bir yolculuk yapmayı göze aldı. Swing'in Gelibolu'daki Akbaş limanına gitmek üzere İstanbul'dan bindiği tekne Marmara Adası yakınlarında bir İngiliz denizaltısı tarafından durduruldu. Yolcular botlara indiler ve tekne batırıldı. Ekipmanlarını da kaybeden Swing kürek çekerek Tekirdağ'a ulaştı, Tekirdağ'dan araba ile Muratlı'ya vardı, oradan da trenle İstanbul'a döndü.⁶²

Kadınların erkek işi sayılan mesleklerde görünür olduğu Birinci Dünya Savaşı senelerinde, istisnai de olsa, cephelere kadar giden kadın savaş muhabirleri bile vardı. Bunlardan en az birinin yolu Çanakkale cephesine düştü. Gelibolu'da, savaş hattında bir Osmanlı subayı, 21 Ağustos 1915'te günlüğüne Polonyalı bir gazeteci hanımın cepheye geldiğini ve kendileri ile yemek yediğini not etmişti. Gece araba ile geri hatlara götürülen kadının gayesi Osmanlı subayında hayranlık uyandırmış ve ona şu satırları yazdırmıştı: "Avrupa'nın kadını bir mesleki amaç uğruna harp meydanını geziyor."⁶³

Harp yılları boyunca sanatçılar ve bilim adamları da müttefik ülkelerde sanatlarını icra etme fırsatı buldular yahut araştırma seyahatleri yapabildiler. Bir Alman gazeteci, savaş yıllarındaki İstanbul izlenimlerini yazarken, uzun yıllardır Fransız sahne sanatlarının egemenliği altındaki Osmanlı başkentinde savaş patlak verdikten sonra yavaş yavaş da olsa önce Alman ve Avusturya-Macaristan filmleri ile bilahare Alman sahne sanatlarının varlık gösterebildiğini övünçle anlatır.⁶⁴ Savaşın meydana getirdiği özgün şartlar altında İstanbul'da Alman topluluklarınınca opera ve tiyatro gösterileri icra edilmiş, konserler verilmiştir.

Gerçekten de silah arkadaşlığı Alman ve Avusturyalı sanatçı ve gruplarının özellikle İstanbul'daki faaliyetlerinin artmasına sebep oldu. Goeben'in (Yavuz) orkestra ve korusu savaş yılları boyunca İstanbul'da bazıları kadın dinleyicilere mahsus olmak üzere çeşitli konserler verdi. Meiningen Saray Orkestrası'nın Mart 1916'da İstanbul'a gelmesi gerçek bir senfoni orkestrasının İstanbul'daki ilk konseri olması hasebiyle ses getirdi. Şubat 1918'de de Berlin Operası baritonlarından Joseph Schwartz İstanbul'da sahne aldı.⁶⁵ 1917-1918 kışında Viyanalı bir operet topluluğu, Wiesbaden Kuarteti İstanbul'a misafir olarak geldi ve burada haftada üç gün temsiller sahnelledi. Topluluk akşam temsillerini izleyemeyen

61 George Abel Schreiner, *From Berlin to Bagdad*, Harpers&Brothers Publishers, New York, 1918, s. 252.

62 Schreiner, a.g.e, s. 253-256. Hadisenin Swing'in ağzından ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Raymond Swing, "Good Evening!": *A Professional Memoir*, Harcourt, Brace & World, New York, 1964, s. 92-102.

63 Çalışlar, a.g.e., s. 132-133.

64 Paul Schweder, *Çanakkale Cephesinde / Türklerin Genel Karargahında*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2012, s. 50.

65 Kunalp, a.g.m., s. 61-62.

Müslüman kadınlar ve çocuklar için öğleden sonraları matinelere de düzenledi. Kentte bulunan Avusturya-Macaristan piyade alayının orkestrası temsillerde müzik icra ediyordu. Aynı orkestra halka açık yerlerde, park ve bahçelerde de konserler verdi.⁶⁶ Alman subay Hans Guhr da Halep'te bir lokalde Viyanalı kadınlardan oluşan bir orkestrayı dinlemişti. Guhr'un Pozantı'da misafir olduğu evde, orada hastane müfettişi olarak çalışmakta olan Münihli bir saray operası şarkıcısı klasik ve modern şarkılar söylemişti.⁶⁷ Mukabil olarak Türk sanatçılar da müttefik ülke kentlerinde konserler icra ettiler. Müzik-yı Hümayun Aralık 1917'de Sofya'da ilk yurtdışı konser deneyimini yaşadığından sonra 1918 baharında Berlin'de başlayıp Peşte'de biten bir Avrupa turnesine çıktı.⁶⁸

Müttefiklik hukuku sadece silahlıdaki erkekler arasında değil kadınlar arasında temasları da kolaylaştırdı ve artırdı. Nisan 1917'de Drécoil ile Zwieback und Bruder gibi Viyana'nın önde gelen modaevleri kadın hazır giyim ürünlerini sergilemek üzere İstanbul'da Pera Palas Oteli'nde canlı mankenlerin görev aldığı bir defile düzenlediler. Defilenin ardından Ocak 1918'de İstanbul'da Viyana kadın modaevi açıldı.⁶⁹ İstanbul'daki Avusturya askeri ataşesi bu hadiseyi şöyle yorumlamıştı: “İçinde Alman üstadlarının konser verdiği defile, İstanbul için emsalsiz sosyal bir olayı yansıtıyordu.”⁷⁰

Avusturya silah, malzeme ve az sayıda da olsa asker desteği verdiği Türk cephelelerine bir müttefik olarak ressamlar da gönderdi. Bunlardan devlet adamı, general, asker resimleri yapmaları, Osmanlı cephelelerinden savaş sahnelerini resmetmeleri istendi. Profesör Wilhelm Viktor Krauss'un *Bildnisse und Skizzen aus der Türkei im Weltkrieg* (I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'den Tablolar ve Eskizler) başlıklı eserinde bu ürünlerden bir kısmı yer bulmuştur. Eserde 1915-1916 senelerinde İstanbul'daki önde gelen devlet adamı ve askerlerinin portreleri ile birlikte Avusturya-Macaristan Harbiye Nezareti'nin savaş kayıt bürosu tarafından elde edilen önemli reproduksiyonlar bulunmaktadır.⁷¹

Savaş özellikle müttefik ülkelerde edebi ve bilimsel faaliyetler yapma olanakları yarattı. Bir önceki asrın gözde disiplini arkeoloji savaş yıllarında biraz zayıfladı belki ama savaş şartlarında bile kazılmaya devam eden arkeolojik alanlar vardı. Alman subay Hans Guhr Eylül 1917'de Mardin'in güneyinde Dara'da devam etmekte olan arkeolojik kazıları ziyaret etti. Kazıdan çok değerli eserler çıkıyordu ve Mardin valisi “hatıra olarak” Guhr'a iki

66 Pomiankowski, a.g.e., s. 290.

67 Guhr, a.g.e., s. 119, s. 124.

68 Kunalp, a.g.m., s. 62.

69 Kunalp, a.g.m., s. 63.

70 Pomiankowski, a.g.e., s. 290-291.

71 Pomiankowski, a.g.e., s. 290. Krauss'un albümü Çanakkale'de Anafartalar kahramanı olarak duyulan genç Albay Mustafa Kemal'in bilinen ilk portresini de ihtiva etmektedir. Bahattin Öztuncay, “Wilhelm Viktor Krausz (1878-1959) – Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Savaş Ressamı”, *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2014, s. 18.

ince gümüş Asur sikkesi hediye etti.⁷² Guhr Nizip'te arkeolog yüzbaşı Schmüling'e Roma kalesinin altında kazı yapması için ısrarcı oldu ve bu işte ona yardımcı olmak üzere istihkam bölüğünü tahsis etti. Kazıdan ne çıktığını asla bilemeyeceğiz, Guhr'un yazdıklarına bakılırsa içinde sadece toz toprağın olduğu bir lahit çıkmıştı!⁷³

Savaşın edebi ve bilimsel faaliyetler için yeni imkânlar yaratmasının bir örneği de Avusturya tebaasından bir Leh'in, Tadeusz Kowalski'nin Türk dili ve edebiyatı çalışmaları için Krakow ve Viyana'daki hastanelerde tedavi gören yaralı Osmanlı askerlerinin bölgedeki mevcudiyetinden yararlanmasıydı.⁷⁴

Savaş yılları boyunca müttefik ülkeler arasında edipler, gazeteciler, sanatçılar ve bilim adamlarından çok daha fazla sayıda tabipler, hemşireler, mimarlar, mühendisler, rahip ve rahibeler de seyahat ettiler. Alman subay Hans Guhr'un anılarında meslektaşları kadar belki meslektaşlarından fazla bunlardan söz edilir. Üsteğmen Köhler sivil hayattaki görevi şantiye şefliği olan bir yüksek mühendisti. Gelibolu'da yol inşaatında çalışıyordu.⁷⁵ Guhr, asistan tabip Dr. Lange, mimar yüzbaşı Klövekorn, rahip Ehmann, başmühendis Lorey, rahip von Oertzen, rahibe Ria von Harenne, arkeolog Schmüling, ormancılık profesörü Müller, keşiş Wendelin, bankacı Schiffer, hemşire Paula Koch ve daha başkaları ile geniş Osmanlı coğrafyasının farklı köşelerinde tanıştı. Temmuz 1918'de izninden dönerken bindiği tren "hepsi Anadolu'daki maden yörelerine gitmekte olan birçok mühendis ailesiyle" dolmuştu.⁷⁶ Kızıllaç ve Hilal-i Ahmer mensupları müttefik ülkelerde seyahat ettiler, mühim hizmetler verdiler. Bütün bu seyahatler farklı meslek, cinsiyet, yaş gruplarından insanların dünya bilgisi ve görgüsünü artırdı. Bütün bu insanlar savaş zamanında normalde mümkün olamayacak bilgiler ve deneyimler edindiler.

Sıradan Halkın Zorunlu Seyahatleri

Bir İngiliz cerrah anılarında Alman saldırıları sonucunda harabeye dönen bir Belçika şehrinde vakit geçiren, "eğlenen" Alman asker kalabalıklarını uzun uzun tasvir ederken sözlerini şu cümle ile tamamlar: "Ve alanın birkaç kilometre ötesinde, hayatlarını büyük zahmetlere katlanarak uğruna harcadıkları her şeyin yıkımını izleyen on bin evsiz göçmen..."⁷⁷ Savaş ile ilgili literatürün en zayıf halkası, harp göçmenleri, böyle cümleler sayesinde başka niyetlerle açılmış paragrafları bütünlemeye yarar.

72 Guhr, a.g.e., s. 125.

73 Guhr, a.g.e., s. 131.

74 Beata Nykiel, Piotr Nykiel, "Türkler Galiçya'da", Çev. Osman Fırat Baş. Yazının tercümesine Polonya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği'nin web sayfasından erişilebilir: http://www.ankara.ms.gov.pl/tr/ikili_isbirliigi/polonya_kulturu_ve_bilimi/polonyaturkiye/turkler_galcyada/

75 Guhr a.g.e., s. 16,

76 Guhr, a.g.e., s. 175.

77 H. S. Souttar, *A Surgeon in Belgium*, Edward Arnold, London, 1915, s. 48.

Savaş muharip ülkelerin hemen hepsinde milyonlarca sivili zorunlu olarak yollara döktü. Bu siviller, ne yazık ki, yaşadıklarını kendi dilleriyle yeterince anlatamadılar, artlarına fazla yazılı tanıklık bırakamadılar. Ancak bu seneler boyunca hemen daima yollarda olan subayların “askeri” anılarında, bu insanlar hakkında da bilgilere rastlamak mümkündür. Nisan 1916’da Kafkas cephesine gitmekte olan Binbaşı İzzeddin yolda “içi göçmen doldurulmuş” camiler gördü.⁷⁸ Bazıları göç yollarında idiler, bazıları kurtarılmış olan memleketlerine geri dönüyorlardı. Epeycesi de çadırlarda yaşıyor; evlerinin, yurtlarının kurtarılmasını bekliyorlardı. İhtiyarlar, kadınlar ve yüzlerce yetim çocuklar nereye çarpacaklarını bilmeksizin savruluyorlardı. Yollardaki göçmen kabilelerin çokluğu askeri kolların ilerleyişini güçleştirecek raddede idi.

Savaşın henüz başında, 1915 yılının Ocak ayında, Doğu cephesinde Ruslara esir düşen bir Türk subay, Hüsamettin (Tuğaç), Rusya içlerine yolculuğu sırasında Tiflis istasyonuna vardığında beş tren dolusu Türk gördü. Bunların pek azının asker elbiseli olmasına şaşırdı. Gördüklerinin çoğu halktan kimselerdi: “Ruslar harbin başında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış, Rusya’ya göndermişlerdi. İleri harekete geçtiğimiz zaman rastladığımız köylerde kadınlar başımıza üşüşüyorlar, erkeklerinin Ruslar tarafından götürüldüklerini ağlayarak anlatıyorlardı.”⁷⁹ Tuğaç’ın yazdığına bakılırsa bu zavallıların çoğu Sibiry’a sürüldü. Pek çoğu da bu yolculuktan geri dönemedi.

Muharip orduların karşılıklı gelgitleri, aynı coğrafyadaki farklı etnik unsurların farklı zamanlarda göç yollarına düşmesine neden oluyordu. Harbin nihayetinde Yunan işgali altına giren Trakya’daki Müslüman nüfusun İstanbul ve Anadolu’ya göçünden sadece iki yıl kadar sonra, Yunan işgal kuvvetlerinin Anadolu’dan atılması üzerine, bu sefer sıranın kendilerinde olduğunu düşünen Trakya’nın Rum nüfusu Yunan anakarasına doğru göç yoluna düzüldü. *Toronto Daily Star* gazetesi muhabiri olarak Trakya’da bulunan ünlü yazar Ernest Hemingway, Yunan askerlerinin düzensiz geri çekilişine eşlik eden yerli Rum halkının bu göçüne şahitlik etti: “Dışarda yağmur hala çiseliyordu. Üzerinde bulunduğumuz çamur denizinin sonundaki taş yolda insan sürüleri dursuz duraksız yürümeye devam ediyordu. Yol Edirne’den çıkıp Meriç Vadisi boyunca ilerliyor, Karaağaç’ta başka kollar bölünüyor ve Batı Trakya’ya oradan da Makedonya’ya kadar uzanıyordu...” Hemingway’in satırları Birinci Dünya Savaşı’nın mağdur çok çeşitli sivil halklarından birisinin görece “hafif” trajedisini içeriden deneyimleyerek adeta tabloluşturır: “Beş mil kadar göçmen kafilesi ile birlikte yürüdüm. Düz öküz arabaları, yüksek demirli karyolalar, eşyalar, ayakları bağlı domuzlar, bebeklerini kucaklarına sıkıştırmış analar, arabaların arkasına yaslanıp zorlukla adım atmaya çalışan yaşlı erkekler ve kadınlar görülüyordu. Gözleri ilerledikleri yoldaydı,

78 Çalışlar, a.g.e., s. 196.

79 Tuğaç, a.g.e.

başları öne eğikti. Sonra tüfek ve cephane yüklü katırlar geçiyordu... Yağmurdan sıırıksıklam olmuş, uykusuz, soğuktan titreyen köylüler, ağır ilerlemelerine devam ediyorlardı. Evlerini barklarını artlarında bırakmış, gidiyorlardı..."⁸⁰ Savaş muhabiri Hemingway yalnızca Doğu Trakya'dan boşaltılacak Hıristiyanların sayısını 250 bin kadar, Makedonya'da mevcut göçmen sayısının ise yarım milyona yakın olduğunu yazmıştır.⁸¹

Osmanlı coğrafyasının doğusu da savaşın en trajik kitlesel göç hareketlerine sahne olmuştu. Sarıkamış harekâtının başarısızlığı ile Doğu Anadolu muhtemel bir Rus ilerleyişi yahut Ermeni isyanı karşısında savunmasız bırakılmıştı. Bunun üzerine Ermenilerin zorunlu göçü (tehcir) yüz binlerce insanı yollara dökmüştü. Ardından Doğu Anadolu'nun Ruslarca işgali batıya doğru büyük bir Müslüman göçüne yol açmıştı. 1916 yazında bu cephedeki görev yerine giden bir Alman subay yolu üzerinde bu muhacir kabilelerine tesadüf etmişti: "Yüzlerce aile bir parçacık ev eşyasıyla Rusların işgal ettikleri yerlerden memleketin içlerine doğru sel gibi akıyordu. Bağırın çocuklar, kollarında emzirdikleri bebekleriyle dövünen anneler; ciddi, asık yüzlü erkekler; üstleri başları paramparça, çoğu yalın ayak yanımızdan geçip gidiyorlardı... Hayvanların çoğu kamyonumuzdan ürktüyordu. Çocuklar yere düşüyor, hayvanlara binmiş olanlar bineklerinden aşağı tekerleniyor, arabalar devriliyordu..."⁸²

Büyük savaş yılları boyunca, sivillerin yaşadığı trajedilerin en acılarından biri çok uluslu imparatorluklarda savaş şartları altında sadakatleri sorgulanmaya başlayan azınlık topluluklarının başına gelenlerdi. Ermenilerin başına gelen de buydu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun hanedana bağlılıklarının zayıfladığından şüphe edilen Slav, Ukraynalı ve Yahudi tebaası da baskı ve şiddete maruz kaldı. Çarlık Rusyası'nda ise sadakatlerinden şüphe edilip gadre uğrayanlar Alman kökenliler ve Yahudilerdi. Birinci Dünya Savaşı senelerinin bu en trajik yüzü, sivillerin anayurtlarından göçe zorlanmaları, zorunlu "seyahat"leri yirminci yüzyıl dünyasını şekillendiren faktörlerden biri oldu.

Sonuç Yerine

Haziran 1914'te seyahatin tarihinde yeni bir evre başlamıştı. Bilhassa muharip devletler tebaalarından gezginlerin karşılıklı seyahatleri adeta bıçakla kesilmişti. Savaş eski tip seyahati sınırlandırmış yahut yok etmişti ama yeni maksatlar ve biçimlerle ve muazzam ölçeklerde bir yeni seyahat tipini de ortaya çıkardı. Bu yeni tip kitlesel seyahat de savaş kadar yani dört buçuk yıl sürdü. Milyonlarca asker ve sivil bu dört buçuk yılın önemli bir kısmını evlerinden uzakta, yollarda geçirdi. Bu süreç sona erdiğinde, 1918 sonbaharında, 1914 ilkbaharına dönülmedi. Savaşın başlaması seyahatin sonunu getirememişti ama savaşın

80 Ernest Hemingway, *İşgal İstanbulu ve İki Dünya Savaşından Mektuplar*, Milliyet Yay., İstanbul, 1970, s. 42-43.

81 Hemingway, a.g.e., s. 29.

82 Guhr, a.g.e., s. 35.

sonu sözü edilen “kitlese” seyahatin de sonu oldu. Ülkeler ve toplumlar içlerine kapandılar. Dünyanın geri kalanıyla değil kendileriyle meşgul oldular.

Büyük Savaş yol açtığı muazzam yıkım ve trajediye rağmen insanlığın yeryüzü hakkındaki bilgisi ve deneyimini zenginleştirdi. Bireysel olarak yaşanan tecrübeler önce sözlü kültüre ve giderek yazılı kültüre mal oldu, yayıldı ve kalıcılaştı. Gelibolu, Galiçya, Verdun ve daha başka coğrafyalar başka başka kıtalarda yaşayan insanların ortak hafızalarında yer etti. Milyonlarca insan dört buçuk yıl boyunca bir şeyleri (vahşi bir hayvanı, egzotik bir meyveyi, bir üretim tekniğini...) ilk defa gördü.

Osmanlı Devleti Cihan Harbi’nden sağ çıkamayan üç imparatorluktan biriydi. Yine de şurası açıktır ki savaş sonunda Osmanlı coğrafyası hem fiziki hem beşeri olarak daha doğru tanınıyordu. Savaş elitler ve sıradan insanların zihnindeki ön yargıların yerini somut duyum, gözlem ve empati yeteneğinin almasını mümkün kıldı. Aynı şey Osmanlı halklarının dünyanın geri kalanı hakkındaki fiziki ve beşeri coğrafya bilgisi için de söylenebilir: Kendi ülkeleri, başka ülkeler, başka iklimler, başka insanlar ve onların uğraşları hakkında Osmanlı vatandaşları dört yıl öncesine nazaran çok daha bilgiliydiler. Ağır bedeller ödenerek elde edilmiş kolektif bir birikimdi bu. Bu birikim genç bir Cumhuriyet’in sahip olabileceği en değerli şeylerden biriydi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

AKSOLEY, İhsan, *Teşkat-ı Mahsusa’dan Kuva-yı Milliye’ye*, Timaş Yay., İstanbul, 2009.

ALP, Ruhat, *Osmanlı Devleti’nde Veliathlık Kurumu (1908-1922)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

ARIKAN, İbrahim, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer / Bir Mehmetçiğin Çanakkale – Galiçya - Filistin Cephesi Anıları*, Timaş Yay., İstanbul, 2010.

ATAMAN, Halil, *Harp ve Esaret / Doğu Cephesinden Sibiryaya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihanı / Arıburnu ve Seddülbahir’de On Gün*, Kapı Yay., İstanbul, 2015.

- BABACAN, Hasan, *Mehmet Talât Paşa 1874-1921*, TTK Yay., Ankara, 2005.
- BAYTAR, Ilona, "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeler", *İki Dost Hükümdar / Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm*, TBMM Milli Saraylar Daire başkanlığı Yay., İstanbul, t.y.
- CHMIELOWSKA, Danuta, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Galiçya'da Mücadele Eden Osmanlı Askerleri 1916-1917", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2015.
- ÇALIŞLAR, İzzeddin, *On Yıllık Savaş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010.
- ERDEN, Ali Fuad, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006.
- ERSOY, Mehmet Akif, *Safahat*, TDV Yay., Ankara, 2008.
- FİLMER, Cemil, *Hatıralar / Türk Sinemasında 65 Yıl*, Emek Matbaası, İstanbul, 1984.
- GENİŞOL, Hüseyin Fehmi, *Çanakkale'den Bağdat'a Esareten Kurtuluş Savaşı'na Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014.
- GILBERT, Martin, *Churchill*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013.
- GUHR, Hans, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2016.
- HEMINGWAY, Ernest, *İşgal İstanbulu ve İki Dünya Savaşından Mektuplar*, Milliyet Yay., İstanbul, 1970.
- KEEGAN, John, *The First World War*, Vintage Canada, Toronto, 2000.
- KORKMAZ, Mehmet, "Sultan Mehmed Reşad'ın Oğlu Şehzade Ziyaeddin Efendi (1873-1938)", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar Yay., İstanbul, 2008.
- KUNERALP, Sinan, "Osmanlı İmparatorluğu ve Müttefikleri: Yumuşak Güç Diplomasisi Örneği", *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2014.
- KÜRT Muhammed Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2007.
- LÖSCHBURG, Winfried, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Dost Yay., Ankara, 1998.
- MITCHELL, Allan, *The Great Train Race: Railways and the Franco-German Rivalry 1815-1914*, Berghan Books, New York, 2000.
- MÜHLMAN, Carl, *Çanakkale Savaşı Bir Alman Subayının Anıları*, Timaş Yay., İstanbul, 2009.
- NYKIEL Beata ve Piotr, "Türkler Galiçya'da" http://www.ankara.msz.gov.pl/tr/ikili_isbirligi/polonya_kulturu_ve_bilimi/polonyaturkiye/turkler_galcyada/
- ÖZTUNCAY, Bahattin, "Wilhelm Viktor Krausz (1878-1959) – Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Savaş Ressamı", *I. Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesinde Savaş ve Propaganda*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul, 2014.
- POMIANKOWISKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1990.
- SCHREINER, George Abel, *From Berlin to Bagdad*, Harpers&Brothers Publishers, New York, 1918.
- SCHWEDER, Paul, *Çanakkale Cephesinde / Türklerin Genel Karargahında*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2012.
- SEMİZ, Yaşar, "I. Dünya Savaşı'nda Mehmet Akif", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, 1999.
- SİMAVİ, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yay., İstanbul, 2004.
- SMITH, Leonard V., *France and the Great War 1914-1918*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2003.
- SOUTTAR, H. S., *A Surgeon in Belgium*, Edward Arnold, London, 1915.

- SPACKMAN, William Collis, *Esir Bir İngiliz Doktorun Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2018.
- SUNATA, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara / Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2003.
- SWING, Raymond, “*Good Evening!*”: *A Professional Memoir*, Harcourt, Brace & World, New York, 1964.
- SWINTON, E. D., *A Year Ago / Eye-Witness's Narrative of the War*, Edward Arnold, London, 1916.
- TEMEL, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı 6, İstanbul, 1998.
- TOKER, Hülya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi (15'inci Kolordunun Harekâtı)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2016.
- TUĞAÇ, Hüsametdin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1975.
- ÜRYANİZADE Ali Vahid, *Çanakkale Cephesi'nde Duyup Düşündüklerim*, Türkiye Yazarlar Birliği Yay., Ankara, 2015.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1976.
- YAZMAN, M. Şevki, *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer?*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008.
- YEATS-BROWN, Francis, *Caught By The Turks*, Edward Arnold, London, 1919.

